

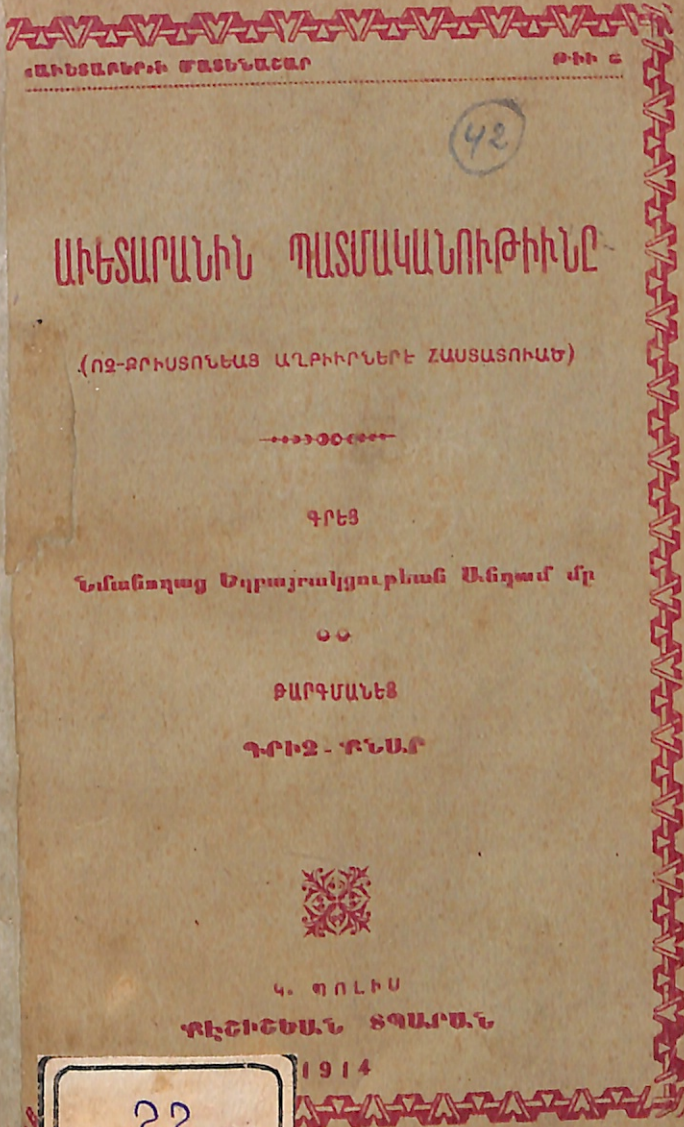
1389

22

U-79

13

2010

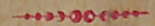
ԱՄԵՆԱՐԻՒՆ ԳՐԱԳՐԱԿԱՆ

ԹԻԻ Ե

42

ԱՒԵՏԱՐԱՆԻՆ ՊԱՏՄԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

(ՈՉ-ԶՐԻՍՏՈՆԵԱՅ ԱՂԲԻՐՆԵՐԷ ՀԱՍՏԱՏՈՒԽԵ)

ԳՐԵՑ

Նախնադպ Եղրայրակցութեան Անդամ մը

ԵՍ

ՔԱՐԳՄԱՆԵՑ

ԳՐԻՉ - ԲՆԱՐ

Կ. ՊՈԼԻՍ

ԳՐԵՐԵՆՆԵՆ ՏՊԱՐԱՆ

1914

12001

12001

22
W-79

42

22

1-79

ԱՌՆՏՈՒԹՅԱՆ ՄԱՏՆՆՈՒՄ

(ՈՒՍՏՈՒՄ ԷԴՐՆԻՎԵՐՆ ԵՄԴԱՏՈՒՄ)

ԳՐԵՑ

Հրատարակող Վերականգնողական կոմիտեի

ԹԱՐԳՄԱՆԵՑ

ՎՊԻԳ - ԶՎԻԳ

Կ. ՊՈԼԻՍ

ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

1913

Программа по истории ВКП (б)
Для вечерних совнаршкол и марксистско-ленинских кру
Издательство ЦК КП (б) А
Партиздат—Сривань 1938

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

Շատ մը Բրիտանեաներ, և գրեթէ բոլոր ոչ-Բրիտանեաներ սա տպաւորութեան տակ ըլլալ կը թուին թէ կանխագոյն ժամանակի եկեղեցական պատմութեան հաւատալիութիւնը, և մինչև իսկ Բրիտանոսի պատմական իրականութիւնը բոլորովին հաստատուած է կանխագոյն Բրիտանեայ հասարակութեան անպարտաւորութեան վրայ: Ինձի ալ յաճախ հարցուած է թէ ի՞նչպէս գիտեմ որ Բրիտանոս անուն անձ մը իրապէս գոյութիւն ունեցած է երբեք: Լսած եմ նաև որ Աւետարանի պատմութիւնը «առասպել», այսինքն անխորդապաշտութեան և զիւրահաւանութեան արդիւնք կոչուած է:

Արդ, յարմար է որ ամէն բանի իր արժէքը տանք: Մեր Բրիտանոսի մասին իբրև Մարմնացեալ Բանն Աստուած հաւատքը, կ'ընդունիմ թէ, հաստատուած է հոգեւոր փորձառութեան մը վրայ, որ հաւատքէ կը ծնի, ինչպէս նաև չորս Աւետարաններու և անոնց բովանդակած պատմութեան վաւերականութեան մասին մեր հաւատքին վրայ: Այս ու նման խնդիրներու մասին ուսումնասիրութիւն մը չէ այս գրքովին նպատակակէտը: Աս մէկ նպատակով միայն գրուած է — Բրիտանո-

38558.67.

52450 - 14. - 6.

նէականէ տարբեր աղբիւրներով ցուցնել թէ Քրիստոսի մասին եղած արձանագրութիւնը, անոր Պոնտացի Պիղատոսի ձեռամբ, Աննա և Կայիափա քահանայապետներուն ատենը խաչուելը պատճառաբան մըն է. նաև փաստել թէ առաջին դարուն մէջ անոր մահէն ետքը ամէն աստիճանէ և տարբեր աղբուրութիւններէ այբեր ու կիներ զայն պաշտեցին իբրև Աստուած, և մեռնիլը զայն ուրանալէ աւելի նախամեծար համարեցին: Այս կէտերը փաստելու համար նոր Կտակարանին կամ Քրիստոսնէական շրջանին Ա. և Բ. Դարերու հայրերու գրութիւններուն օգնութեան չեմ դիմած, այլ տեղեկութիւններ քաղած եմ Հռովմէական Կառավարութեան համբաւաւոր պաշտօնակալներուն գրութիւններէն, Յոյն երգիծաբանէ մը, և Հրեայ պատմագիրէ մը որ Փարիսեցի ալ էր: Բոլոր այս մարդիկ Քրիստոսի մեղքուած ատենուան մէկ դարէ նուազ մէկ ժամանակամիջոցին մէջ ապրած են: Անոնք Քրիստոսնեայ չըլլալէ զատ՝ կա՛մ Եկեղեցիին հալածիչներէն էին, կամ անոր անդամները կ'արհամարհէին ու կը ծաղրէին:

Այս նիւթը հետեւեալ կերպով պիտի ուսումնասիրուի. —

«Հատուած Ա.»ի մէջ մէջբերումներ պիտի ըլլան քանի մը ոչ-Քրիստոսնեայ համբաւաւոր մատենագիրներէ և անոնց բովանդակած փաստերը պիտի քննուին:

«Հատուած Բ.»ի մէջ առաջին հատուածով

տրուած մասերուն ուսումնասիրութեամբ ճշգրտած իրողութիւնները պիտի հաւաքուին և շարայարեալ պատմութեան ձեւի պիտի բերուին, որ պիտի կոչուի «Աւետարանը Հրեաներու և Հեթանոսներու համեմատ»:

«Յաւելուած»ին մէջ նկատողութեան պիտի առնուին երկու հատուածներ, որոնց թուականին աւելի ուշ ըլլալուն պատճառով յարմար չեմ դատած զանոնք ներմուծել բուն գրքոյկին մէջ: Կը յուսամ, սակայն, թէ ոչ ոք պիտի անտեսէ այս Յաւելուածը կարգալ, որովհետև ան թ'է շահագրգռական թ'է ալ կարեւոր շատ բան կը պարունակէ:

Հարկաւ տեղեկութիւնը, զոր պիտի կարենանք քաղել մեր վկաներէն, Աւետարանի պատմութեան պարզ մէկ ուրուագիծը պիտի ըլլայ: Բանաւոր ոչ մէկ անձ աւելին պիտի կարենար պահանջել այնպիսիներէ, որոնք շահագրգռութիւն մը չունէին Քրիստոսնէական կրօնքին մասին, և անոր հետեւորդներուն վրայ խօսեցան երբ ուրիշ նիւթերու վրայ կը գրէին: Այդ մարդիկը Քրիստոսնեաներու վրայ իբրև կրօնամոլ աղանդաւորներու վրայ կը նայէին: Այդ պատճառով շատ բնական էր որ զանոնք իբրև առեղծուած միայն նկատէին, և անոնց դաւանութիւնը քննելու նեղութիւնը յանձն չառնէին:

Բայց նորէն ալ խոհուն ընթերցողը պիտի ըմբռնէ թէ այսպիսի ապացոյց մը աւելի արժէքաւոր է քան ինչ որ պիտի ըլլար աւելի

ուղղակի ապացոյց մը : Ասոնցմէ լաւագոյն վկաներ հազիւ թէ կարելի էր ընտրել , որովհետեւ անոնց բոլորն ալ գրական աշխարհին մէջ կշիռ ունեցող մարդիկ են , և անոնցմէ երկուքը համբաւաւոր պատմագիրներ :

Հաւանաբար անոնք , որ Քրիստոնէական արձանագրութեանց վստահելիութեան կը տարակուսին , ահանջ պիտի տան Պլինիոսի , Տակիտոսի , Լուկիանոսի և Յովսեպոսի , որոնք , ինչ որ ալ էին , Քրիստոսի հետեւորդներ չէին :

Վերջապէս , կուզեմ ըսել թէ այս գրքոյկին մէջ ոչ մէկ բան նոր է , կամ իբրև նոր երևւան հանուած է իմ կողմէ : Ասոր բոլորը ըսուած , աւելի լաւ ըսուած են ասկէ առաջ : Միակ դժուարութիւնը սա է թէ՛ այն գիրքերը , որոնց մէջ կարելի է այսպիսի անդեկութիւններ գտնել , շատ սուղ են ամէնուն համար ալ , բացի անոնցմէ որոնք կրնան շատ դրամ ծախսել գիրքերու , նաև այդ գիրքերը՝ այնչափ ստուար են որ քիչեր ժամանակ կրնան գտնել զանոնք կարդալու : Նոյն ատեն , կարծեմ , չկայ որ և է գիրք մը որուն մէջ այստեղ դրուած հատուածները միասնաբար կարելի ըլլայ գտնել :

Եթէ այն ատեն , երբ ես Քրիստոսի չէի հաւատար , այսպիսի գիրք մը տրուէր իմ ձեռքս , այդ շատ մեծ օգնութիւն մը պիտի ըլլար ինձի : Իմ յոյսս ու աղօթքս սա է թէ այս գրքոյկը օգնութիւն մը ըլլայ ամէն քննասէրի ,

և ընթերցողներուն զգացնէ թէ մեր այս Քրիստոնէական կրօնքը , որ աշխարհիս պատմութեան վրայ մեծ ազդեցութիւն մը թողած է , անտարակուսելի կերպով հաստատուած է պատմութեան վրայ , և այդ պատճառով մեր ամենաուշադիր ու եռանդազին նկատողութեան արժանի է :

ՀՆՂԻՆԱԿԸ

ԱԻԵՏԱՐԱՆԻՆ ՊԱՏՄԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Ա.

Այս հատուածը պիտի սկսինք զիւսնադէտ և պատմարան Գայիոս Կոռնելիոս Տակիտոսի գործերէն մէջբերումով մը : Ան ինը տարեկան տղայ մըն էր երբ Հռովմ այրեցաւ, և այդ պատճառով յստակ կերպով պիտի կարենար յիշել այդ դէպքը և անոր վերաբերեալ պարագաները : Անոր մասին տեղեկութիւն կարելի է գտնել ըստը Համայնագիտարաններու և Հռովմէական Պատմութիւններու մէջ : Հետեւեալը՝ թէեւ համառոտ՝ բայց մեղի պէտք եղածն է, զոր հոս կը գնենք.

ՏՍԿԻՏՈՍ, համբաւաւոր Հռովմայեցի պատմաբանը, ծնած է փրկչական թուականին 55ին : Անոր կեանքին կանխագոյն դէպքերը արձանագրուած չեն : Հանրային պաշտօնի մտաւ Վեսպասիանոսի իշխանութեան օրով (Յ. Տ. 69-79) և համբաւաւոր զօրապետ Ս. Յուլիոս Ագրիկոլայի դստեր հետ ամուսնացաւ Յ. Տ. 78 : Ան սերտ բարեկամ մըն էր Պլինիոս Կրտսերի, որուն նամակներէն կ'առնենք մեծ մասը այն տեղեկութեանց զորոնք ունինք Տակիտոսի կեանքին մասին : Յամին 88 ան Պրէտորի պաշտօնը ընդունեցաւ : Իր ժամանակին

ամէնէն պերճախօս ատենաբաններէն մէկն էր : Ներուածի իշխանութեան ասան Հիւպատոս եղաւ Յ. Տ. 97 ... Անոր համբարը գլխաւորապէս հիմնուած է իր Տարեգրութիւններուն վրայ , առանձինք զիւրքերէ բազմապիսի , որոնք Հռոմի մէջական կայսրութեան պատմութիւնը կը պարունակեն Օդոտատի մահէն (Յ. Տ. 14) մինչեւ Ներոնի մահը (Յ. Տ. 68):

Յետագայ հատուածին մէջ Տակիտոս Հռոմի հրդեհին մասին կը խօսի (Յ. Տ. 64) և Ներոնի հանրային կասկածը իրմէ հեռացնելու զրուցեան մասին խօսելով կը գրէ .

«Այսպէս Ներոն ելած զրոյցը խափանելու համար իր տեղը իբրեւ յանցաւոր դրաւ և կատարեալ անդթութեամբ պատժեց այն մարդիկը , զորոնք հասարակ ժողովուրդը կ'ատէր իրենց գաղտնի ոճիրներուն համար : Անոնք Քրիստոսնայ կ'անուանեին զսկոնք : (1) 1 Քրիստոս , որսկ անուանւած էր այս անունը , մեղքուած էր Տիբերիոսի իշխանութեան օրով , փոխանորդ Պոնտոսի Պիլատոսի ձեռամբ (2) և ապականիչ աւելորդապաշտութիւնը ատենուան մը համար զսպուեցաւ (3) 2 եւ յետոյ նորին երեցար ոչ

1 Փոկազիծի մէջ զրուած թուանշանները Հատուած Բ.ի թուանշաններուն կ'ակնարկեն :

2 Հռոմի մէջական պատմութենէն գիտենք որ Տիբերիոս կայսրը մեռաւ այն թուականին զոր հիմա իբր Յ. Տ. 37 կը հաշուենք : Տիբերիոսի մահէն մէկ տարիէ նուազ ժամանակ մը առաջ Պոնտոսի Պիլատոս Հրէաստանի իր պաշտօնէն հրաժարեցաւ , հոն տանը տարի մնալէ ետքը (Յովսեփոսի Հնախօսութիւնք , Գիրք. ԺԲ. ԳԼ. Գ. 2) Հռոմի մեկնեցաւ իրեն դէմ եղած անբարեգործութեանց պատասխանելու համար : Անոր համար պէտք էր պաշտօնի կոչուած ըլլար իբր Հրէաստանի փոխանորդ Յ. Տ. 26-27 , մեր այժմու հաշիւին համեմատ , եւ այդ պաշտօնին վրայ մնացած ըլլալու էր մինչեւ Յ. Տ. 36-37 :

միայն Հրէաստանի մէջ , ուր առաջին անգամ յստաց եկաւ այս ջարհիք , այլ նաև Հռոմի մէջ , ուր ամէն տեսակ սպանութիւններ ու աղտոտ ապականութիւններ կը կեդրանան և նորաձեւութիւն կ'ըլլան : Առաջին անգամ ոմանք ձերբակալուեցան և խոստովանիլ բռնադատուեցան , և յետոյ անոնց տուած տեղեկութեան վրայ (4) , մեծ բազմութիւն մը դատապարտուեցան ոչ այնչափ հրձիգութեան ոճիրին համար , որչափ ժարդիկային ցեղին հանդէպ իրենց տածած ատելութեան համար : (5) Եւ անոնք ոչ միայն մեղացուեցան , այլ նախատինքով մեղացուեցան . անոնց կենդանիներու մորթեր կը հազցնէին շուներէ բղբառուելու համար , կամ խաչ կը հանուէին կրակով այրուելու համար , և երբ ցորեկուան լոյսը մարէր՝ իբրեւ գիշերուան լոյս վառուելու համար :»³

Այս հատուածը համբաււոր է : Բոլոր գիտնականներ , Քրիստոսնայ և ոչ-Քրիստոսնայ , համաձայն են թէ այս Տակիտոսի գրիչէն է իսկապէս : Լաւագոյն վկայութիւն մը հազիւ կարելի է գտնել , կամ մէկը՝ որուն յայտարարութիւնները աւելի ընդհանուր ընդունելութեան մը արժանանար : Ան ծանօթ է Հռոմի մայրցի պատմիչներու իբրեւ ամէնէն լուրջ ու

3 Սուեփոնիոս , ջանի մը տարի վերջերը գրելով կ'ըսէ այս դէպքին մասին . «Քրիստոնէաները , տեսակ մը մարդիկ որ նոր , չար եւ վնասակար աւելորդապաշտութեան մը տուած են ինքզինքնին , կը մեղցուէին ցաւազին տանջանքներով : — Տարեգրութիւնք կեսարաց , Ներոն 16 :

վատահելներէն մէկը , և արդի բոլոր Հոովմայ Պատմութիւններ , որոնք Հոովմէական կանխագոյն կայսրերու շրջանին մասին կը խօսին , ասոր Տարեգրութիւններուն վրայ հիմնուած են :

Վերը մէջ բերուած հատուածը ջննենք : Անոր մէջ պիտի գտնենք որ Տակիտոս մեզ հետեւեալ զէպքերը կը ծանօթացնէ .—

(1) Տիրերիոսի իշխանութեան օրով Հոովմայեցի Փոխանորդ մը կար Պոնտացի Պիղատոս անունով :

(2) Անոր միջոցով Քրիստոս մը մեղցուեցաւ :

(3) Այս Քրիստոսը Քրիստոնեաներուն ազանդին հիմնադիրն էր :

(4) Քրիստոնէութիւնը Հրէաստանի մէջ ծագում առաւ :

(5) Շուտով մինչև Հոովմ ծաւալեցաւ :

(6) Այնչափ արագութեամբ ⁴ նորադարձներ ունեցաւ որ Հոովմի հրդեհին ատեն Քրիստոնեայ հասարակութեան այն քաղաքին մէջ

⁴ Ինչպէս նախորդ ծանօթութեան մէջ ցուցուցինք Պոնտացի Պիղատոս երբևէ Հրէաստանի փոխանորդ եր պաշտօնին սկսաւ Յ. Տ. 26 կամ 27 : Հռովմայ հրդեհը՝ Հռովմայ պատմութիւն գրողներուն գրածին համեմատ տեղի ունեցաւ Յ. Տ. 64ին , ինչպէս կրնանք հաշուել այժմ : Ենթադրելով իսկ թէ Քրիստոս մեղցուեցաւ Պիղատոսի պաշտօնավարութեան առաջին տարին՝ Հռովմի այրիւք այս զէպքէն 37 տարիէ աւելի ուշ ատեն մը տեղի ունեցած չէր կրնար ըլլալ : Ահա ժամանակի այսպիսի կարծ կամ մինչև իսկ նուազ շրջանի մը մէջ էր որ Քրիստոնէութիւնը հեռաւոր նահանգէն մինչև կայսրութեան կեդրոնը ծաւալած էր :

ձերբակալուած մասին վրայ կարելի էր խօսիլ իբրև մեծ թագնաբեան մը վրայ :

Հազիւ կարելի է որ այս մեծ պատմագիրը սխալ տեղեկութիւն առած ըլլայ : Ան կը գրէր այնպիսի նիւթերու վրայ որոնց մասին շատ մօտէն տեղեակ էր , նաեւ գործերուն մասին կայսրութեան մը որուն մէջ կայսրէն ետքը ամենաբարձր պաշտօն մը վարած էր — Հիւպատոսի պաշտօն : Ուրիշ ամէն խնդիրներու մէջ անոր տեղեկութիւնները իբրև հեղինակութիւն կ'ընդունուին , և ամէնէն անխոհեմ մէկը հազիւ պիտի կրնար յանդգնիլ անոր Քրիստոնէութեան տարածումին մասին տուած տեղեկութիւնները վիճելի ներկայացնել : Սակայն և այնպէս , պէտք է յիշել թէ Տակիտոս իր ժամանակէն հարիւրաւոր տարիներ առաջ տեղի ունեցած զէպքերու մասին չէր որ կը գրէր : Եթէ այդպէս ըլլար , աւելի կարելի պիտի ըլլար սխալիլ : Բայց ան կը գրէր համեմատաբար մօտ ժամանակի զէպքերու վրայ — զէպքեր , որոնցմէ ոմանք իր օրերուն մէջ տեղի ունեցած էին , և մինչև իսկ իր աչքերուն առջև : Ասոր վրայ աւելցուցէք նաեւ սա իրողութիւնը թէ իր դիրքը , իբրև Հիւպատոսի , դիւրութիւն կու տար իրեն դատական արձանագրութիւններու և նահանգային տեղեկագիրներու ծանօթանալու , դիւրին պիտի ըլլայ հասկնալ թէ անոր համար այսպիսի խնդիրներու մէջ սխալիլ գրեթէ անկարելի էր :

Երկրորդ վկան Տակիտոսի բարեկամ մըն

էր: Մենք անոր մասին տրուած այս նկարագրութիւնը վերոյիշեալ Բառարանին մէջ կը գրանենք. —

«ՊԼԻՆԻՈՍ ԿՐՏՍԵՐ, Լատին հեղինակ մը և ատենաբան մը, ծնած Լարիբոս Լիճին (Գոմօ Լիճ) եզերքը, Կոմբո՞ քաղաքին մէջ Յ. Տ. 61 կամ 62, Պլինիոս Երէցի քեռորդին և հոգեգաւակն էր...: Ան գրագիտութիւն ուսաւ Կուլինտիլիանոսի ձեռքին տակ և Հռովմի մէջ փաստաբանութիւն ըրաւ: Ուրիշ բարձր պաշտօններ ալ վարելէ ետքը 103 թուականին Բիւթանիայի կառավարիչ կամ անթիպատոս եղաւ: Պլինիոս քանի մը զիրքերէ զատ, ուրոնք կորսուած են, գրեց նաեւ Տրայիանոսի վրայ Ներքողեսն մը, որ շատ հիացում առթած է. թողուց նաեւ տասը զիրքերու բաժնուած նամակներու հաւաքածոյ մը, որ Կիլերոնինէն ետքը ամէնէն թանկագին արձանագրութիւններն են Հռովմէական նամակագրական թըղթակցութեան որ մեզի հասած են:»

Այս նամակներէն հոս մէջ կը բերենք համբաւաւոր այն նամակը որ ուղղուած է Տրայիանոս Կայսեր, և որ Քրիստոնեաներու հանդէպ ցուցուած վերաբերումին մասին կը խօսի: Այս գրուած է՝ երբ Պլինիոս Բիւթանիայի կառավարիչն էր, և հաւաքածոյին մէջ տամներորդ զիրքին ինստուերեթներորդն է. —

«Իմ սովորութիւնս է, Տէր Կայսր, ձեզի տեղեկացնել այն բոլոր հարցերը որոնց մասին տարակոյս ունիմ: Ո՞վ կրնայ զիս աւելի ազէկ

առաջնորդել՝ երբ շուարած վիճակ մը ունիմ, կամ զիս լուսաւորել՝ երբ տգիտութեան մէջ եմ: Քրիստոնեաներու մասին եղած խուզարկութեանց երբեք մասնակցած չեմ, այդ պատճառով չեմ գիտեր թէ սովորաբար պատժուած կամ խուզարկուած ոճիրը ի՞նչ է և կամ թէ ի՞նչ թույտուութիւն կ'ըլլայ: Այսպէս քիչ անորոշութիւն չեմ ունեցած թէ տարիքի մասին զանադանութիւն կա՞յ, կամ թէ ամէնէն տկար յանցաւորներուն հետ ալ ամէնէն զօրաւորներուն պէս պէտք է վարուիլ. թէ զըջացողներու ներում կը շնորհուի՞, կամ թէ ամէն անոնք որ Քրիստոնեայ եղած են, բան մը չե՞ն շահիր այդպէս ըլլալէ գաղբելով. թէ պարզ անունը՝ առանց գաղտնի ոճիրներու՝ պատիժ կը հրաւիրէ՞, կամ թէ գաղտնի ոճիրները՝ որ անունին հետ կապ ալ ունին: Նոյն ատեն անա այս ընթացքն է որ ես բռնած եմ իմ առջեւ իբրև Քրիստոնեայ ամբաստանուածներուն հանդէպ: (6) Ես իրենց կը հարցնեմ թէ Քրիստոնեա՞յն են, և եթէ խոստովանին՝ անոնց երկրորդ կամ երրորդ անգամ կը հարցնեմ պատիժի սպառնալիքներով: Եթէ անոնք յամառին խոստովանիլ՝ զանոնք մեղքեղ կը նրաւսյնել. որովհետև անտարակոյս եմ թէ իրենց խոստովանութիւնը ինչ որ ալ ըլլայ, ամէն պարագայի մէջ, յանտուարիւնը և անակիլի կանխորոշուելը պահիժի արժանի են: Ուրիշներ կային նոյն յիմարութեան ենթակայ, բայց քանի որ անոնք (7) չխոստովանեցին, ապա քաջի-

79-85589

ներ են՝ Հոովմ զրկուելու համար նշանակեցի զանոնք: Շատ չանցած, ինչպէս կ'ըլլայ յաճախ, այն պարզ իրողութիւնը թէ յանցանքը նկատողութեան կ'առնուի՝ զայն աւելի սովորական դարձուց, և քանի մը որոշ դէպքեր տեղի ունեցան: Անստորագիր թուղթ մը ներկայացուեցաւ որ շատերու անունները կու տար: Անոնց մասին որ ըսին թէ իրենք ոչ Քրիստոնեայ են ոչ ալ եղած են՝ յարմար դատեցի անպարտ արձակել, որովհետեւ անոնք իմ հրամանիս վրայ աղօթք մը կրկնեցին աստուածներու ուղղուած, և խունկով ու զինիով մաղթանքներ ըրին ձեր արձանին, զոր այս նպատակով դատարան բերել տուած էի շատուածներու արձաններուն հետ ու նոյն ատեն անիծեցին (8) Քրիստոսը — (9) (կ'ըստի թի) իրապէս Քրիստոնեայ եղողներու այս թանկերէն ոչ մեկը ընէր զայ կարելի չէ: Ուրիշներ՝ որոնց անունները տրուած էին տեղեկատուներու կողմէ՝ ըսին թէ իրենք Քրիստոնեայ էին և յետոյ ուրացան, բացատրելով թէ եղած էին բայց յետոյ ձգած էին՝ ոմանք երեք, ոմանք շատ մը, և ոմանք մինչեւ քսան տարիներ առաջ: Այս բոլորն ալ ոչ միայն ձեր և աստուածներու արձանին երկրպագութիւն ըրին, այլ նաեւ անէծք կարգացին Քրիստոսի: Պնդեցին թէ իրենց սխալը կամ յանցանքը սաչափ եղած էր, (10) թի իրենց սոխորոտիւնն էր որոշեալ որ մը արեւծագեւն առաջ հաւաքուիլ եւ կարգով երգ մը երգել Քրիստոսի (11) իբրեւ Աս-

տուծոյ, և թէ իրենք ինքզինքնին երգումով մը ⁵ կը կապէին ոչ թէ ոճիրի մը համար, այլ գողութիւն, աւազակութիւն կամ շնութիւն չընելու համար, խոստմնազանց չըլլալու համար, և իրենց յանձնուած բան մը՝ երբ հարցուի՝ չուրանալու համար:

Այս կատարելէ ետքը անոնց սովորութիւնն էր բաժնուիլ ու նորէն միանալ կերակուր ուտելու համար, ⁶ բայց սովորական ու անփաս կերակուր, և զայս իսկ (կ'ըսեն անոնք) զաղբած էին ընել իմ հրամանագիրէս ետքը, որով ձեր հրամաններուն համեմատ, արգիլած էի

⁵ «Երգում», թարգմանուած բառը Լատիներէն՝ օրինակն սափրակերո (sacramento) բառն է: Գալով նամակին մէջի այն նկարագրութեան որ կ'ըլլայ Քրիստոնեաներու միանալով առած կերակուրին մասին, հաւանաբար մենք այս հատուածին մէջ սխալ հասկցուած անհարկութիւն մը ունինք Քրիստոնէական Աբ. Հաղորդութեան խորհուրդին մասին: Եթէ Քրիստոնեաները ըսած էին Պենիոսի թէ իրենք սովոր են որոշեալ օր մը առտուն կանուխ հաւաքուիլ եւ Քրիստոսի, իբրեւ Աստուծոյ, երգեր երգել, եւ հաղորդութիւն ընել, եւ թէ իրենք ինքզինքնին ուխտով կը կապեն չարէ ետ կենալու համար, շատ բնական պիտի ըլլար հեթանոս կառավարելի մը՝ որ Քրիստոնեաներուն Հաղորդութիւն կոչուած արարողութեան բոլորովին անտեղեակ էր՝ սխալ հասկնալ զանոնք եւ բառը իր ընթացիկ «կապել» նշանակութեամբ գուցորդէր անոնց այն յայտարարութեամբ թէ անոնք ինքզինքնին կը կապեն ոճիր չգործելու համար:

⁶ Այս յայտնապէս անհարկութիւն մըն է առաջին Քրիստոնեաներուն (Ակարի) (սիրոյ — կերակուր)ին որոնք անհարկուած է նաեւ Աբ. Պողոսի թուղթերուն, Իգնատիոսի թուղթերուն մէջ եւ ուրիշ տեղեր:

ակումբներու գոյութիւնը : Այս մասին աւելի կարեւոր նկատեցի երկու սպասուհիներէ որոնք մինիստրէ (ministrae) կը կոչուին, (12) չարչարելով ստուգել թէ այդ տեղեկութիւնը ո՛րչափ ճշմարիտ էր, բայց չար ու յանգուզն աւելորդապաշտութենէ զատ բան մը չգտայ : Այս պատճառով խնդիրը յետաձգեցի և փութացի ձեզի խորհուրդ հարցնել : Ինծի խնդիրը խորհրդակցութեան արժանի կը թուի, մասնաւորապէս վտանգուածներուն թիւին պատճառով : Որովհետեւ ամէն տարիքէ, ամէն աստիճանէ, մանաւանդ երկու սեռէ շատեր ներկայ ու ապագայ վտանգի կ'ենթարկուին : (11) Այդ աւելորդապաշտութեան վարակուելը քաջանկատ է ոչ միայն քաղաքներու մեջ, այլ նաեւ գիւղերու եւ գիւղակներու մեջ, բայց նորէն ալ կարելի կը թուի զայն կասեցնել ու շտկել : Ինչ ալ ըլլայ, բաւականաչափ որոշ է, թէ գրեթէ անխայսճաճ մեհեաւանները կը սկսին յաճախուել, երկարատեանէ ի վեր լքուած կրօնական արարողութիւններ կը վերահաստատուին, և զոհերու համար կերը սպառուած կը գանէ, որչափ ալ մինչեւ հիմա գնորդներ շատ քիչ էին : Ասկէ կարելի է դիւրաւ ենթադրել թէ (14) մարդոց

Մինիստրէ Լատիններէնն է Յուսարէն Տիարոնէին : Հոս յիշուած մինիստրէները անտարակոյս Սարկաւազուհիներն են : Այս պաշտօնը Բրիտանացի եկեղեցիներու մէջ կանուխ ժամանակներէ ի վեր գոյութիւն ունեցած է եւ հետաքրքրական է գտնել այս թիւն ակնարկութիւնը անոր մասին այսպիսի հեղինակութեան անէր հետեանս գրողէ մը եղած :

ո՛րչափ քաղնորթիւն մը կարելի է վերաշահիլ եթէ զՂուամի առիթ մը տրուի :»

Այս գրութիւնը կառավարչի մը կողմէ հրահանգ խնդրելու համար՝ իր կայսեր գըրուած նամակ մըն է : Գրուած է Պոնտոսի Պիղատոսի Հրէաստանի փոխանորդ կարգուելէն ութսուն տարիէ նուազ ժամանակ մը ետքը, Յ. Տ. իբր 103 և 105ի մեր այժմու հաշիւով :

Հոս մէջ կը բերենք նաև մաս մը այն պատասխանէն զոր Տրայանոս կայսրը տուաւ այս վերոգրեալ նամակին : Ան Բրիտանացիներու հանդէպ ցուցուելիք վերաբերութիւն մասին խօսելով կ'ըսէ . —

«Պէտք չէ զանոնք հետապնդել, բայց եթէ ամբաստանուին և յանցաւոր գտնուին՝ պէտք է պատժել զանոնք . . . միեւնոյն ատեն սա պայմանով թէ ան որ Բրիտանացի ըլլալը կ'ուրանայ և իր գործքով ալ նոյնը կը հաստատէ, այսինքն մեր աստուածները պաշտելով, իր զՂուամին վրայ ներուամի պիտի արժանանայ, որչափ ալ կասկածելի ըլլայ իր անցեալ վարքն ու բարքը :»

Այս շարունակեց ըլլալ այն վերաբերումը զոր ունեցան Եկեղեցին հալածող բոլոր կայսրեր : Ամէն ոք իր կեանքը փրկելու ազատութիւնը ունէր յետո կոչուած ընելով :

Պլինիոսէ մէջբերուած այս հատուածին մէջ սա չորս կէտերու մասին փաստ ունինք . (1) Բրիտանացիներու Բրիտանի հանդէպ ունեցած

վերաբերումը : (2) Քրիստոնեաներու հաշածանքի հանդէպ ունեցած վերաբերումը : (3) Եկեղեցական սովորութիւններ : (4) Քրիստոնէութեան Բիւթանիայի և Պոնտոսի մէջ ծաւալումը . —

(1) Քրիստոնեաները Քրիստոսը իբրև Աստուած կը պաշտէին և ուրիշ աստուածներ պաշտել կը մերժէին, այսպէս ցուցնելով թէ իրենք զայն միայն պաշտելի կ'ընդունէին :

(2) Թէև միշտ մահուան սպանալիք կ'ըլլար իրենց՝ իբրև վարձ իրենց անհնազանդութեան՝ բայց նորէն բաւական թիւով Հռովմայեցի քաղաքացիներ և ուրիշներ կը մերժէին Քրիստոսը ուրանալ և աստուածները պաշտել : Պլինիոս իր հարցումը երեք անգամ կրկնելով, անոնց յարմար պատահութիւն կու տար ինքզինքնին ազատելու, ու միայն այն ատեն, երբ չէր կրնար յաղթել անոնց «անձկելի կամակորութիւնը,» կը հրամայէր մեռցնել զանոնք :

(3) Անոնց սովորութեան մասին կը լսենք թէ անոնք հասարակական պաշտամունքի համար որոշեալ օր մը ունէին : Կանուխ աստուան պաշտամունքին փոխասացութեամբ երգ մը կ'երգէին Քրիստոսի, իբրև Աստուծոյ, և միանաբար կ'ուխտէին ամէն ատեն անմաքրութենէ, խօսքի և դործի մէջ անուղղամըտութենէ հետո մնալ : Նոյն օրուան մէջ աւելի ուշ ատեն նորէն կը ժողվուէին միասին կերակուր ուտելու համար :

(4) Կը սորվինք նաև թէ Քրիստոնէութիւնը Պոնտոսի և Բիւթանիայի մէջ արագաբար ծաւալած էր : Իր Հիմնադիրին մահէն ետքը հազիւ եօթանասունըհինգ տարիներ անցած էին՝ երբ Քրիստոնէական կրօնքը այնպիսի տեղ մը բռնած էր այս երկու նահանգներուն մէջ որ մեհեանները ամայացած էին և զոհերը դրեթէ բոլորովին դադրած : Ան որուէ դասակարգի կամ տեղի սահմանափակուած չէր, այլ քաղաքներէ՝ դիւղեր, և մինչև իսկ ցանցառ կերպով բնակուած գիւղակիներ կը թափանցէր, այնպէս որ մարդոց բազմութիւններ — Հռովմի քաղաքացիներ և Հռովմի հպատակներ — ամէն աստիճանէ և երկու սեռէ՝ կը հաշուուէին անոր յարողներուն մէջ, և անոնցմէ ոմանք Քրիստոնեայ եղած էին իբր քսան տարիներէ ի վեր :

Այս յաջորդ վիճան ալ ուրիշ համբաւուոր հեթանոս մըն էր — ՍՍՄ ՈՍՏՍՆՅԻ ԼՈՒԿԻԱՆՈՍ : Կենսագրութեանց և Միքսաքսնոքեանց Բառարանին մէջ անոր մասին հետեւեալ տեղեկութիւնը կը գտնենք . —

«ԼՈՒԿԻԱՆՈՍ, Յոյն գրողներուն ամէնէն սրամիտներէն և իսկատիպներէն մէկը, ծնած էր Սամոստայի (Սամասթ) մէջ, Եփրատի եզերքը, Յ. Տ. 100 : Անոր գլխաւոր երկերն են մաքուր ու բարձր Յունարէնով գրուած տրամախօսութիւններ պատմութեան, միթարանութեան, փիլիսոփայութեան և ուրիշ տարբեր նիւթերու շուրջ : Անոր նպատակը ըլլալ կը թուի

մարդիկը նախապաշարունակներէ ու աւելորդապաշարունակներէ և փիլիսոփայ շաղակրասներու հանդէպ անոնց ունեցած յիմար հիացումէն փրկել : Անոր տաղանդը գլխաւորաբար երգի-ծական է և երկերը ուշագրաւ կերպով զուար-ճալի են , բայց անոնցմէ ոմանք իբրեւ կրօնքի և բարոյականութեան վերասակար քննափետուած են :»

Հետեւեալը կը գտնուի Չէյնպրուեան Համայնագիտարանին մէջ . «Յեղով՝ բայց ոչ կրթութեամբ Սեմական , Հոովմի հպատակ՝ բայց ոչ Հոովմայեցի , Յոյն գրող մը՝ բայց ծագումով ոչ—Յոյն Լուկիանոս իր հանգամանքներով եղականապէս ազատ էր ամէն կապակցութենէ , կանխակալութենէ կամ նախապաշարումէ որոնք կրնային արգելք հանդիսանալ իրեն՝ աշխարհէ կարելի եղած մեծագոյն չափով հաճոյք հանելու իր ընթացքին մէջ :» «Անոր ընդարձակ ճամբորդութիւնները առատ նիւթ հայթայթեցին անոր , և լայն ընթերցումը տուաւ անոր հին միջադէպեր՝ հաստատելու և լուսաբանելու համար իր փորձառութիւնները :»

Այս գրողին Պերեկրինոսի Մանր խորագիրով մէկ արամախօսութեան մէջ կը գտնենք հետեւեալը .

«Այս ատեններն էր որ (Պերեկրինոս) Քրիստոնեաներու զարմանալի հաւատքին մասին լսեց՝ Պաղեստինի մէջ անոնց քահանաներուն և դպիրներուն հետ յարաբերութիւն ունենալով : Եւ ինչո՞ւ համար : Շատ չանցած ան զա-

նոնք կը հրահանգէր և ինքզինքը իբրեւ մարգարէ , քահանայ և ժողովարանի պետ կը ներկայացնէր համանգամայն : (15) Ան մեկնեց ակոնց զիտերը և անոնց նշանակութիւնը բաւական պարզեց . ինքն ալ գիրքեր գրեց . . . (16) ակոնի (Քրիստոնեաները) ճշմարտաբեալք ղեռ կը պաշտէն այն մեծ մարդը որ խաչուեցաւ 8 Պաղեստինի մեջ , որովհետեւ ան աշխարհ ներմուծեց այս նոր կրօնը : Այս պատճառով Պրոտեւս (Պերեկրինոս) ձերբակալուեցաւ և բանտ դրուեցաւ . այդ նոյն բանը յետոյ անոր պզտիկ ծառայութիւն չըրաւ՝ մեծ պատիւ տալով անոր խաբեբայութեանց և գոհացնելով անոր մեծամըտութիւնը : Քրիստոնեաները շատ վշտացան անոր բանտարկութեան համար և անոր ազատութիւնը ձեռք բերելու համար ամէն կերպեր փորձեցին : Այդ ընելու կարող չըլլալով՝ անոր մատուցին ամէն տեսակ աղէկ ծառայութիւններ , և այդ ոչ թէ անտարբեր կերպով մը , այլ մեծ յարատեւութեամբ . որովհետեւ մինչևեւ

8 Անասիոսի խաբեբայ տառապէս կը նշանակէ «ցեցի վրայ հաստատուեցաւ», «ցցահարուեցաւ», Սրալիոօ բայը, որ գործածուած է Նոր կապաբանի մէջ, ճիշդ նոյն նշանակութիւնը ունի : Առաջինը սծանցուած է սփոյսիսիս, ցից նշանակութիւնը, իսկ երկրորդը սրալիոսէ, որ նման նշանակութիւն մը ունի : Այս բառերուն կառիներէն համազօրն է ֆիլիս, որ սկզբնապէս ու տեւրի ճշգրտաբար կը գործածուէր ուղղաձիգ պարզ ցիցի համար, որուն վրայ կը գտնուէր չարագործը, կը կապուէր կամ կը ցցահարուէր (Տես Չէյնպրուեան Համայնագիտարան Խաչ բառը) :

խիկ առտուն շատ կանուխ բանտին մէջ կը
 գտնուէին (17) ծեր այրիներ և (18) փոքր որբ
 տղաքներ . և զլիաւոր մարդերէ ոմանք բան-
 տապահները կաշառելով ներսը անոր հետ կը
 քնանային : Աղուոր կերակուրներ կը տանէին
 ներսը (19) և անոնց նուիրական բանախօսու-
 թիւնները կը շարունակուէին և այն բարձրա-
 պատիւ Պերեկրինոսը — որովհետև դեռ ան
 այսպէս կը կոչուէր — անոնց նոր Սովրատ մը
 կ'երեւար : Մինչև իսկ Ասիոյ քաղաքներէն ե-
 կան ոմանք , որոնք զրկուած էին (20) Քրիս-
 տոնեայ հասարակութեանց կողմէ , օգնելու ,
 քաջալերելու և մխիթարելու համար մարդը :
 (21) Անհաւատալի է թէ ի՛նչ փոյթ կ'ընեն ի-
 րենց ժողովուրդին վրայ ազգող որեւէ բանի
 մը հետ գործ ունեցած ասեմնին : Կարճ խօ-
 սելով՝ կը շտայեն ամէն բան , և երբ Պերեկրի-
 նոս շղթաներով կաշուած (իր բանախօսու-
 թիւններով) կը փայլէր — անոնցմէ շատ դրամ
 ստացաւ , և քիչ չա՛հ չունեցաւ . որովհետև
 այս հէք ժողովուրդը (22) կը հաւատաւ քե ի-
 ղեկի բացարձակապէս սևեակ եւ . եւ առ յարեա
 պիտի ապրին , այս պատճառով (23) անհռաւ
 վրայ շատ քեքեւարար կը մտածեն եւ շատեր կա-
 ճառարապէս կը յանձնեն ինքզինքնին : Ետև ի-
 րենց առաջին օրէնսդիրը համոզած է զանոնք
 թէ իրենք բոլորը իրարու եղբայրներ են , երբ
 անգամ մը դառնան և հրաժարին Յոյնե-
 րու աստուածներէն և պաշտեն այդ (25)
 իրենց կիսանկար Սովիետը , և ապրին

անոր օրէնքներուն համեմատ : (26) Այս պատ-
 ճառով ամէն բան հաւասարապէս կ'արհամար-
 հեն , ու զանոնք իբր հասարակաց ստացուածք
 կը նկատեն , և իրարմէ կը ստանան առանց ի-
 րարու մասնաւոր ապահովութիւն տալու . այս-
 պէս եթէ անոնց մէջ երեւան դայ մէկը որ խա-
 բերայ է , ձարպիկ է և գործ դարձնելու ըն-
 դունակ , կրնայ անմիջապէս շատ հարստանալ՝
 պարզամիտ ժողովուրդը խաբելով : »

Լուկիանոսէ եղած այս մէջբերումը շատ
 թանկարժէք փաստերով հարուստ է : Ան մեզի
 կը պատմէ (1) Քրիստոսի և իր ուսուցումնե-
 րուն մասին , (2) Քրիստոնեաներու և անոնց
 Քրիստոսի և աշխարհի հանդէպ ունեցած վե-
 րաբերումին մասին , (3) անոնց սուրբ զիրքե-
 րուն մասին , (4) Եկեղեցիին մասին . —

(1) Ան կը խօսի Քրիստոնէական կրօնքին
 Հիմնադիրին մասին իբրև խաչուած եւ կ'ըսէ
 թէ Պողոստինի մէջ մեոցուեցաւ իր ուսու-
 ցումներուն պատճառով :

(2) Քրիստոնեաներու մասին կը սորվինք
 թէ անոնք կը պաշտէին 9 Քրիստոսը : Կը հա-
 լատային թէ իրենք բոլորն ալ եղբայրներ էին
 ծայէին , հասարակաց քսակ մը պահելով , և

9 Այն իրողութիւնը թէ Քրիստոսի մեոցուելէն ետքը
 Քրիստոնեաները շարունակեցին զայն պաշտել՝ որոշապէս
 կը ցուցնէ անոնց հուատքը թէ ան թէև մեռած բայց
 նոյն ատեն կ'ապրէր : Ուրիշ բառերով անոնք յիս մահու
 կեանքի մը կը հաւատային եւ ինքզինքնին ապրող
 Քրիստոս մը պաշտող կը նկատէին :

առանց երաշխաւորութեան դրամ տալով ու առնելով: Անոնք ծայրայեղօրէն գործունեայ էին իրենց հասարակութեան վրայ ազդող խնդիրներու մէջ, և երբ իրենց անգամներէն մէկը ձերբակալուէր՝ մինչև բանտ կը հետևէին անոր, օգնելու և անոր ծառայելու իրենց փափաքով:

(3) Գրիստոնեաները գիրքեր ունէին և անոնց ուսուցիչներուն սովորութիւնն էր այս գիրքերը բացատրել և զանոնք մեկնել:

(4) Պերեկրինոս Գրիստոնեաներու առաջին անգամ հանդիպեցաւ Պաղեստինի մէջ: Անոնցմէ հասարակութիւններ կային «Ասիոյ քաղաքներէն ոմանց» մէջ ալ: Անոնք իրենց մէջ եղած եղբայրութեան ոգին կը ցուցնէին այն շահագրգռութեամբ, զոր ունէին իրենց կրօնակիցներուն բարօրութեան մասին, և իրենց փափաքով օգնելու համար անոնց՝ մինչև անգամ երբ իրենց հասարակութեանց անգամները իբրամէ հեռու տեղեր հաստատուած ըլլային: Յայտնապէս անոնք կը խնամէին անհայր տղաքները, քան չի Լուկիանոսի յիշածին նման «փոքր որը տղաքներ» ինքզինքնին հոգալու անկարող էին, և մասնաւորապէս կը ծառայէին եթէ այդպէս ընէին և ապրէին անոր օրէնքներուն համեմատ, նոյն ատեն աստուածներու պաշտօնը թողելով: Անոնք կը խորհէին թէ յաւէտ պիտի ապրին, և անկէ յառաջ եկաւ որ անոնք մահը իբրեւ ոչինչ բան մը կը նկատէին, և ստացուածքի քիչ յարգ կ'ըն-

բանտարկեալ մարդոց: Տարիքոտ այրիներու ծառայութեան մասին եղած ակնարկութիւնը կը հասկցուի ամէն անոնցմէ, որոնք կը յիշեն Ա. Տիմ. Ե. 9—10 համարները: 10

Այս հատուածին մէջ ոչ-Գրիստոնեայ վկայ մը եւս պիտի բերենք միայն: Այն է համբաւաւոր Հրեայ պատմագիրը Յովսէփոս, որ Երուսաղէմի մէջ ծնած էր Յ. Տ. 37: Երբ Հրեաները Հռովմայեցիներու դէմ ապստամբեցան՝ ան Գալիլեայի կառավարիչ նշանակուած էր: Վեպպասիանոսէ գերի վարուած ըլլալով ան Երուսաղէմի պաշարումին ատեն հոն էր իբրեւ արգելափակուած: Այդ քաղաքին անկումէն ետքը (Յ. Տ. 70) ան Հռովմի մէջ բնակեցաւ և ինքզինքը դրահան ուսումնասիրութեանց տուաւ: Անոր ամէնէն համբաւեալ երկու երկասիրութիւններն են Հրեակրան Զնախօսարիւնի, որ քսան գիրքերէ կը բաղկանայ, և Պասնուրիւն Հրեակրան Պասնուրակիւն, եօթը գիրքերէ բաղկացեալ, Երբայեցերէն և Յունարէն լեզուներով: Անոր մահուան թուականը անորոշ է: Միայն գիտենք թէ աւելի ապրեցաւ քան Ագրիպպաս Բ. որ մեռաւ Յ. Տ. 97:

Հնախօսարիւնի մէջ երկու հատուածներ

10 «Որքեւարին որքեւարիներուն կարգը թող սեպուե, որ վաթսուն տարուընէ պակաս չէ, մէկ էրկան կին եղած, բարի գործերով վկայուած, եթէ զաւակներ մեծցուցած ըլլայ, եթէ հիւրեր ընդունած ըլլայ, եթէ սուրբերուն ոտքերը լուացած ըլլայ, եթէ ներդասններուն օգնութիւն ըրած ըլլայ, եթէ ասէն ցեալ բարեգործութեան մէջ յարատեւած ըլլայ:»

կան ուր կը խօսուի Յիսուս Քրիստոսի 11 մասին . բայց քանի որ այդ երկուքէն կարեւորագոյնը գրեթէ յայտնապէս վերջէն աւելցուած բան է , և միւսն ալ հաւանարար այնպէս , այդ երկուքը նկատողութեան պիտի չանենք : Սակայն , յիշուած այդ երկու հատուածներէն զատ Քրիստոսի մասին բան մը չգտնուի իսկ , պիտի գտնենք թէ Յովսեպոսի վկայութիւնը գերազանցապէս արժէքաւոր է : Տակիտոս , Պլինիոս և Լուկիանոս վկայութիւն կու տան Քրիստոսի կեանքին և մահուան իրողութիւններուն , Քրիստոնեաներու հաւատքին , Եկեղեցիին զարգացումին , և անոր անդամներուն քաջած տառապանքներուն մասին : Յովսեպոսի կ'իշնար որ Աւետարաններուն և Գործք Առաքելոցի պատմական գիրքը ճշգէր — ցուցնելու համար թէ անոնց մէջ նշանակուած իրաց վիճակը և նկարագրուած Հրէական և Հռովմէական դէմքերը պատմական էին և ոչ թէ պարզապէս արուեստագիտական շարադրումը « վարպետութեամբ շինուած առասպել » ի մը : Իոյոր հատուածները բառ առ բառ մէջ բերել անկարելի պիտի ըլլայ , քանի որ անհամար են անոնք , և Յովսեպոս աւելի երբարբան է : Այս նիւթին վերաբերող հատուածները կը գտնուին Հնախօսութիւնի 12 մէջ :

11 Յովսեպոսի Հնախօսութ. Գիրք, ԺԸ. ԳԼ. Գ. 3, Գիրք Ի. ԳԼ. Թ. 1:

12 Գիրքեր ԺԳ — Ի:

Ես միայն երկու հատուածներ մէջ պիտի բերեմ ամբողջութեամբ :

Մեզի Աւետարաններուն մէջ երեւցող պատմական առաջին մեծ դէմքն է Մեծն Հերովդէս , որու համար կ'ըսուի , « Քանզի Հերովդէս պիտի փնտոէ այդ մանուկը կորսնցնելու համար , » և ան զայդ ընել արգիլուելով՝ Բեթղեհէմի մանուկներուն կոտորածը հրամայեց : Անոր մասին Նոր Կտակարանի յիշատակութիւնները չափազանց համառօտ են . բայց անոնք որ պիտի հետաքրքրուին աւելի գիտնալու համար այս թագաւորին մասին՝ Հրեայի Հնախօսութիւնի թող գիմեն և կարդան Գիրք ԺԳի իններորդ գլուխէն մինչև Գիրք ԺԷի ութերորդ գլուխը : Հոն պիտի սորվին նկարագիրը մարդուն որ անմեղ մանուկներու կոտորածը հրամայեց : Պիտի կարդան անոր խորամանկութեան , վայրագութեան մասին , ինչպէս նաեւ այն նախանձառութեան մասին որով ան կը պահպանէր իր թագը : Յովսեպոս կը պատմէ թէ ան ի'նչպէս սպանութիւնէ սպանութիւն կը գլորուէր , մինչև իսկ իր զաւակներէն ոմանք խեղդուած էին , կամ ուրիշ կերպով մեռուած անոր հրամանով , և թէ ի'նչպէս իր մահուան անկողինին մէջ հրամայեց ձերբակալել « բոլոր Հրէական ազգին զլիւսաւոր մարդիկը » և հրահանգներ թողուց որ անոնց բոլորն ալ նիզակներով մեռուին անմիջապէս իր մահէն ետքը , այն նպատակով որ իր յուզարկաւորութիւնը բոլոր Հրեայ ազգին արցունքներով պատուուի :

Գիրք ժելի մնացեալ գլուխներուն մէջ կը կարգանք իշխանութեան մասին Սրբեգայոսի, որուն կ'ակնարկուի առաջին Աւետարանին մէջ: Նկարագրութիւններ կան նաեւ Հերովդէս Անթիպոսի մասին, և թէ ի՛նչպէս ան ամուսնացաւ Հերովդիայի, իր եղբօր Փիլիպպոսի կնոջ հետ, Փիլիպպոսի ողջութեան ատեն, և թէ ի՛նչպէս Հերովդէս վախնալով Մկրտիչ կոչուած Յովհաննէսէն՝ զայն բանտարկել տուաւ Մաքեբոսի բերդին մէջ և զայն հոն մեռցնել տուաւ (27): Հետեւեալը թարգմանութիւնն է այդ կարեւոր հատուածին.

«Այն ատեն Հրեաներէն ոմանք խորհեցան թէ Հերովդէսի բանակին կործանումը Աստուծոյ է կաւ և այդ, շատ արդարապէս, իբրև պատիժ իր Մկրտիչ կոչուած Յովհաննէսի ըրածին, որովհետեւ Հերովդէս մեռցնել տուաւ զայն, որ բարի մարդ մըն էր, Հրեաներուն առաքինութիւն գործել կը հրամայէր, թէ՛ իւրարու հանդէպ արդարութիւն գործելով և թէ՛ Աստուծոյ հանդէպ շիրմեռանդութիւն ընելով և այդպէս մկրտութեան գալով...: Երբ շատ ուրիշներ անոր շուրջ հաւաքուեցան բազմութեամբ, որովհետեւ անոնք շատ կը յուզուէին անոր խօսքերէն, Հերովդէս՝ որ կը վախնար որ չըլայ թէ Յովհաննէսի ժողովուրդին վրայ ունեցած մեծ ազդեցութիւնը զանոնք ապշուտամբութիւն հանելու համար ուժ մը ըլլայ անոր ձեռքը (որովհետեւ անոնք անոր ըսած նրեւէ մէկ բանը ընելու պատրաստ կ'երեւա-

յին), աւելի յարմար նկատեց զայն մեռցնել տալով արգիլել անոր ընելիք որեւէ մէկ վնասը, և ինքզինքը դժուարութեանց չենթարկել՝ խնայելով մարդու մը որ պիտի զղջացնէր զինքը երբ ալ շատ ուշ էր: Ասոր համար ան՝ Հերովդէսի այս կասկածոտ ընաւորութեան պատճառով՝ իբրև բանտարկեալ զրկուեցաւ իմ նախապէս յիշած Մաքեբոսի բերդը և հոն մեռցուեցաւ:»

Յովսէպոս ալ կը յիշէ թէ Հերովդիա Սոդամէ (28) անուն գուտար մը ունէր: Հոն մեզ կը խօսուի նաեւ Պիղատոսի, Հրէաստանի փոխանորդին, մասին, ինչպէս նաեւ անոր բոլոր բռնութեանց և անարդարութեանց մասին, և թէ ի՛նչպէս տասը տարի Հրէաստանի մէջ պաշտօն վարելէ ետքը Սիւրիոյ կառավարիչ Վիթելիոսի կողմէ հրաման ստացաւ Հռովմ երթալու, իրեն մասին եղած ամբաստանութեանց պատասխանելու համար, և թէ ի՛նչպէս երբ ան Հռովմ երթալ կը փութար՝ Տիրերիոս Կայսրը մեռաւ: Ինչպէս առաջ ալ յիշուած էր, Տիրերիոս մեր այժմու հաշիւով մեռաւ իբրև Յ. Տ. 37: Այդ պատճառով Պիղատոսի փոխանորդութիւնը մեր այժմու հաշիւով տեւեց Յ. Տ. 26 կամ 27էն մինչև 36 կամ 37: Յովսէպոս կը տեղեկագոյնէ թէ անոր՝ միջանկեալ քիչ մը ժամանակամիջոցէ մը ետքը՝ յաջորդեց Փելիքս, որ ամուսնացաւ Հրէուհիի մը հետ, որ է Դրուսիդա, քոյր Ագրիպպոսի: Նկարագրութիւն մըն ալ կայ գործերուն մասին «Ն-

գիպտացի»ին որ կը յիշատակուի Գործ . ԻԱ. 38ի մէջ, և որոնց մասին Յովսէպոս կ'ըսէ թէ տեղի ունեցաւ Փելիքսի փոխանորդութեան օրով : Հնախօսութիւնի Գիրք Ի . ին մէջ կը պատմուի որ Ներոնի կողմէ Պորկիոս փեստոս զրկուեցաւ յաջորդելու համար Փելիքսի : Բաւական կը գրուի նաև Հերովդէս Ազրիպասի մասին (Գործ . ԺԲ . ի Հերովդէսը) : Ի մէջ այլոց նկարագրութիւն մը թէ ի'նչպէս, երբ ան մասնաւոր առիթով մը թատրոն եկաւ, ժողովուրդը սկսաւ պոռալ թէ ան աստուած էր, և թէ ի'նչպէս երբ ան անոնց այնպէս ըսելուն համար զանոնք չյանդիմանեց՝ փորի սաստիկ ցաւեր ունեցաւ յանկարծ և հինգ օր ետքը մեռաւ : Պէտք է յիշել թէ այդ դէպքին մէկ նկարագրութիւնը կը գտնուի նաև Գործք Առաքելոցի մէջ : Կրտսեր Ազրիպասը և անոր Բերինիկէ քոյրը (որուն առջեւ, Գործոց գրողին համեմատ, Պողոս իր պաշտպանողականը խօսեցաւ) ևւս յիշուած են Յովսէպոսի կողմէն : Ան իր ժամանակին պատմական գլխաւոր դէպքեր նկատուածներուն մասին խօսելէ զատ՝ մեղի տեղեկութիւն կու տայ նաև Հրեաներու սովորութիւններուն և անոնց մէջ գտնուող տարբեր բաժանումներուն մասին : Երկարօրէն կը բացատրէ երկու գլխաւոր բաժանումները— Փարիսեցիներն ու Սադուկեցիները— և կը խօսի անոնց փոխադարձ նախանձուութեան մասին : Առաջինները, կ'ըսէ Յովսէպոս, մեծ ազդեցութիւն ունէին ժողովուրդին վրայ :

Նաև կ'աւելցնէ, «Փարիսեցիները իրենց հայրերէն ժողովուրդին վրայ կը դնէին յաջորդաբար շատ մը կանոններ ու ծէսեր, որոնք գրուած չեն Սովսիսական օրէնքին մէջ :» Յովսէպոս ինք ալ Փարիսեցի մըն էր : Սադուկեցիներու մասին կ'ըսէ, «Սադուկեցիներու վարդապետութիւնը սա է թէ հօգիները մարմիններուն հետ կը մեռնին :» Հին Հրեաներու բոլոր մեծ տօները մանրամասնաբար կը նկարագրէ, և կը յիշատակէ այն մեծ բազմութիւնը որ Բաղարջակերաց Տօնին առիթով կը հաւաքուէր Երուսաղէմի մէջ : Կը խօսի նաև այն խստապահանջութեան մասին որով կը պահուէր Եւրաթը Հրեաներուն կողմէ, և կ'ըսէ թէ անոնց համար այն օրը հետո տեղ ճամբորդել օրինաւոր չէր : Կը յիշատակէ նաև Թեւեասը, որուն Գործք Առաքելոցի հինգերորդ գլուխին մէջ կ'ակնարկէ Գամաղիէլ, նաև նոյն գլուխին մէջ յիշուած Յուդա Գալիլիացին : Նուազ կարեւոր չեն նաև այն տեղեկութիւնները զորոնք կու տայ մեզ այդ շրջանին քահանայապետութեան մասին : Կ'ըսէ թէ վալերիոս Գրատոս փոխանորդը քահանայպետ Աննան (Ղուկ . Գ . 2 . և Յովհ . ԺԸ . 13—24ի Աննան) իր պաշտօնէն հանեց, և անոր տեղը յաջորդաբար դրաւ չորս Հրեաներ, որոնցմէ ամէնէն վերջինն էր «Յովսէփ Կայիափա» (Աւետարաններուն Կայիափան) : 14 Գրա-

14 Այս անշուշտ կու տայ մեզի մէկ բացատրութիւնը այն առ երեւոյթս կրկին Գահանայապետութեան, որուն կ'ակնարկուի Ղուկ . Գ . 2 ի մէջ ու նորէն կը հասկցուի Յովհ . ԺԸ . 13, 24 էն : Անանոս կամ Աննա բուն քահա-

տոս այս փոփոխութիւնները ընելով Հոովմ դարձաւ Հրէաստանի մէջ տասնըմէկ տարի պաշտօն վարելէ ետքը եւ Պոնտացի Պիղատոս յաջորդեց անոր :

«Վալերիոս Գրատոս Անանասի (Աննա) քահանայապետութեան վերջ տալով Փապրի որդին Իսմայէլը կը նշանակէ քահանայապետ , և քիչ ետքը զայն ալ պաշտօնադրելով Անանոսի որդին Նղիազարը կը նշանակէ քահանայապետութեան նոյն պաշտօնին : (Նկատեցէք որ Յովսեպոս զեռ քահանայապետ կը կոչէ Անանոսը , թէեւ ան պաշտօնէն հանուած էր Գրատոսի կողմէ) : Եւ տարուան վերջը զայն ալ վերցնելով քահանայապետութիւնը Կոմիտոսի որդի Սիմոնին տուաւ : Բայց ան ալ նմանապէս այս պատիւը տարիէ մը աւելի չկրցաւ պահել , երբ Յովսեպոս , որ Կայիափա ալ կը կոչուէր , անոր յաջորդեց :» 15

Կայիափա շարունակեց ըլլալ քահանայապետ Պիղատոսի պանդխտութեան տասը տարիներուն մէջ : Պիղատոսի Հոովմէ մեկնելէն քիչ ետքը Վիթելիոս պաշտօնէն հանեց զայն :

նայապետն էր : Կայիափա կամ Կայիափա, Կառավարութեան նշանակուած ըլլալով, Հռովմայեցիներու կողմէ իբրեւ Հրեաներուն կրօնական պետ ճանչցուած քահանայապետն էր : Իրողութիւնը այս ըլլալով դիւրին է տեսնել թէ անոնց երկաւքին հետ ալ խորհրդակցել պէտք էր :

15 Յովսեպոսի Հնախօսութիւնի Գերք ժԼ. ԳԼ. Բ. 2 :

Վերոգրեալ գրութիւնները թէեւ Յիսուսի 16 անունը չեն բովանդակեր , կամ անոր հետեւորդներէն որեւէ մէկը չեն յիշատակեր , ընթերցողը շուտով պիտի ըմբռնէ թէ անոնք ոչ-Քրիստոնեայ վկայութեանց գերազանցապէս արժէքաւոր մասեր են , որովհետեւ կը հաստատեն աւետարանին պատմական պարագաներուն ճշմարտութիւնը՝ վկայելով պատմական նկարագրին Հոովմէական պաշտօնեաներուն եւ Հրեայ քահանայապետներու , որոնք , ինչպէս աւետարանիչներ կը խօսին մեզ , այնչափ եղբերակական դեր մը կատարեցին Տէրոջ պատմութեան մէջ : Յովսեպոսի մէջ սովորութեանց , դասակարգերու , թուականներու և այլն մասին գտնուած նկարագրութիւններ կը յարմարին ու կը համապատասխանեն Նոր Կտակարանի մէջ մեր գտածներուն : Իրապէս մեր առջեւ չորս Աւետարաններու և Գործք Առաքելոցի մէկ մասին պատմական նկարագրատակը (background) ունինք՝ երբ կարգանք Յովսեպոսի Հնախօսութիւնը 17 : Մեծն Հերով-

16 Յովսեպոս Յիսուսի անարկութիւն չընելով ուրիշ բան մը չընե՞ր՝ եթէ ոչ իր ժամանակին Հրեաներուն օրինակին հետեւիլ : Որովհետեւ հարեւրաւոր տարիներ... մինչեւ իսկ երբ Քրիստոնէական կրօնքը համայն Յունական եւ Հռովմէական աշխարհին ուշադրութեան առարկայ եղած էր... Հրեայ գրողներ շարունակեցին այդ նիւթին մասին լուել , կամ եթէ Քրիստոսի եւ Քրիստոնեաներու մասին խօսեցան՝ ամէնէն ծածուկ կերպով խօսեցան :

17 Գերք ժԶ—Ի :

դէս , որդին Արքեղայոս , Հերովդէս Անթիպաս ,
 Հերովդիա , անոր դուստրը Սողոմէ , Յով-
 հաննէս Միլրաիչ , Աննա (Անանոս) , Կայիափա
 (Կայիփա) , Պոնտացի Պիղատոս , Փելիքս և ա-
 նոր Հրեայ ամուսինը Դրուսիդա , Պորկիոս
 Փեստոս , Հերովդէս Ազրիպպաս , Բերինիկէ ,
 Փարիսեցիներ եւ Սաղուկեցիներ , այս բոլորը
 կը գտնուին Յովսէպոսի պատմութեան մէջ ,
 և կ'երեւան իրարու նոյն յարաբերութեամբ ,
 որով կը գտնուին Նոր Կտակարանի պատմու-
 թիւններուն մէջ :

Բ.

Այս ուսումնասիրութեան ծրագիրին համա-
 ձայն Հատուած Բ.ը պիտի յատկացուի ամփո-
 վումին այն իրողութեանց , որոնք ի լոյս բեր-
 ուեցան նախորդ հատուածին մէջ :

Ընթերցողը , հետեւեալ տողերը կարդալու
 ատեն , պէտք է իր միտքին մէջ ունենայ սա ի-
 բրողութիւնը թէ բոլոր այս պատմութեան մէջ
 ոչ մէկ տեղեկութիւն քաղուած է Քրիստոնեայ
 աղբիւրներէ , և բոլոր կասկածելի հատուած-
 ները որոնք ոչ-Քրիստոնեայ գրիչներէ ըլլալ
 կը կարծուին՝ մերժուած են : Չեն գործածուած
 նաև այն հատուածները , որոնք անկասկա-
 ծելի կերպով հարազատ են , բայց նախնի
 Քրիստոնեայ գրողներու գրիչին արդիւնքն են :
 Թէ այս վերջիններէն շատեր վաւերական են՝
 այդ մասին ոչ մէկ տարակոյս կրնայ ըլլալ ,
 բայց աւելի յարմար նկատուած է անոնցմէ
 չգործածել՝ շինելու համար պատմութիւն մը ,
 որ Քրիստոնեայ աղբիւրներէ բոլորովին անկախ
 ըլլալ կը յայտարարէ : Վերը մէջբերուած գրող-
 ները և անոնց անուններուն տակ տրուած
 հատուածները բոլորովին անկասկածելի է որ
 Քրիստոնէութենէ ազդուած ըլլան , և այս իսկ
 պատճառով շատ կը յարմարին այս նպատակին :

Հետեւաբար հետեւեալ պատմութեան մէջ
 չպիտի գտնուի բան մը որ չգտնուի Տակիտոսի ,

Պլինիոսի, Լուկիանոսի և Յովսեպոսի վիպա-
յութեանց մէջ: Այս գրողներէն մէջ բերուած
հատուածներուն բոլոր կարեւոր խօսքերը
թուագրուած են, և համապատասխան թիւերը
գրուած են նաեւ անոնցմէ կախում ունեցող
խօսքերուն համեմատութեամբ՝ հետեւեալ
պատմութեան մէջ ալ: Այս պատճառով եթէ ըն-
թերցողը ստորեւ ըրած մեր յայտարարութեանց
մասին մեր իրաւունքը խնդրական նկատէ՝
կրնայ այս վիպայութեանց բնագիրին մէջ գի-
մել այն թիւերուն որ կը համապատասխանեն
տարակուսելի նկատուած նախադասութիւննե-
րու կից թիւերուն, և այն ատեն պիտի հաս-
կընայ մեր այգպէս ընելու պատճառները:

**ՅԵՍՈՒՍ ԲՐԻՍՏՈՍԻ ԱԼԵՏՍԱՐԱՆԸ
ՀՐԵՍՆԵՐՈՒ ԵՒ ՀՅԹՍՆՈՍՆԵՐՈՒ
Հ Ա Մ Ե Մ Ա Տ**

Տիրերիոս Կեսարի իշխանութեան օրով,
երբ Պոնտացի Պիղատոս Հրէաստանի կառա-
վարին էր, և Հերովդէս Գալիլեայի¹⁸ չորրոր-
դապետը, և անոր եղբայրը Փիլիպպոս Տրա-
քոնիայի¹⁹ չորրորդապետը, կար Յովնանէս

¹⁸ «Բայց Հերովդէս, Ագրիպպոսի քոյրը, որ այն ատեն կ'ապրէր Երբեւ ամուսինը այն Հերովդէսին որ Գալիլեայի եւ Պէրէայի չորրորդապետն էր, եւայլն» (Հնախօսութ. Գիւրք ժԸ. ԳԼ. Է. 1):

¹⁹ «Ան (Մեծն Հերովդէս) տուաւ նաեւ Կոլոնիտիսը եւ Տրաքոնիան եւ Կանիոսը Փիլիպպոսի, որ իր որդին էր, բայց եղբայր Արքեղայոսի, Չորրորդապետութեանը անունով:» (Հնախօսութ. Գիւրք ժԷ. ԳԼ. Ը. 1):

անուն մէկը զոր մարդիկ Մկրտիչ կ'անուանէին (27): Ան բարի մարդ մըն էր և կը յորդորէր Հրեաները առաքինի ըլլալ՝ մարդոց հանդէպ արդարութեամբ և Աստուծոյ հանդէպ ջերմեռանդութեամբ գործելով, և այս բաները ընելէ ետք մկրտութեան գալով: Ժողովուրդը շատ կը յուզուէին անոր ուսուցումներէն, և անոր քով կու գային բազմութեամբ, մինչև որ Հերովդէս սկսաւ նախանձիլ այն մեծ զօրութեան, զոր ան (Յովնանէս) կը ստանար անոնց միտքերուն վրայ:

Հերովդէս այս ատեն իր Փիլիպպոս կղբօր կնոջը հետ կ'ապրէր (28): Հարկաւ այս ապօրինի էր, քանի որ Փիլիպպոս դեռ ողջ էր: Կնոջ անունն էր Հերովդիա, և Սողոմէ անունը դուստր մը ունէր:

Հերովդէս՝ տեսնելով որ Յովնանէս այսպիսի ազդեցութիւն մը ունի բազմութեան վրայ՝ յարմար դատեց զայն ձերբակալել տալ: Երբ այդ կատարուեցաւ՝ զայն զրկեց Մաքերուսի բերդը իբրև բանտարկեալ մը, և հոն մեռցնել տուաւ:

Այս ատենները Հրէաստանի մէջ Բրիստոս (2) կոչուած ուրիշ ուսուցիչ մըն ալ ելաւ: Յովնանէս իր ունեցած ազդեցութեան պատճառով մեռցուած էր, այս Բրիստոսն ալ իր սորվեցուցածներուն համար մեռցուեցաւ (16): Պոնտացի Պիղատոս զայն մահուան դատապարտեց (2) և ան խաչուեցաւ (16) Անանոսի

(Աննա) և Կայիփայի (Կայիափա) 20 քահանա-
 յապետութեան ժամանակները առեն մը : Ժա-
 մանակ մը ետքը , Պոնտացի Պիղատոս հայրե-
 նիք կանչուեցաւ ինքզինքը պաշտպանելու հա-
 մար յօսի վարչութեան վերաբերեալ կարգ մը
 ամբաստանութեանց դէմ , և Փելիքս զրկուեցաւ
 անոր յաջորդելու համար : Փելիքսի ալ յա-
 ջորդեց Պորկիոս փեսոս :

Բայց թէև Քրիստոս մեռցուած էր՝ անոր
 հետեւորդները և աշակերտները շարունակեցին
 իրենց գոյութիւնը պահել և թիւով բազմա-
 նալ (3) : Արդարեւ այս «Քրիստոսնեաներու ա-
 դանդը» այնչափ արագութեամբ մեծցաւ ու ծա-
 ւալեցաւ որ անոր հիմնադիրին մահէն խառ-
 առն ճարիտ նուազ ժամանակի մը մէջ ասոնցմէ
 ձեռն թաղանթիւններ , որ զայն կը խոտտովա-
 նէին , կը գտնուէին կայսերական քաղաքին մէջ
 իսկ : (7)

Այս մարդիկը կը հաւատային թէ իրենց
 խաչուած ուսուցիչը Աստուած էր (11) և զայն
 կը պաշտէին իբր այն (16 , 24) : Մինչև իսկ
 մահուան վախը չէր կրնար ստիպել հիմարիտ
 Քրիստոսնեաները երկրպագել Յոյներու աստ-

20 Կայիփա Քահանայապետ նշանակուեցաւ Վաղե-
 ընոս Գրաթոսի կողմէ , որ Պոնտացի Պիղատոսէ առաջ
 փոխանորդ էր , եւ շարունակեց այդ պաշտօնին մէջ
 մնալ մինչև որ այդ պաշտօնէն հոնեց զինք Վիթե-
 լեոս , Սիւրիոյ Կառավարիչը . ան զայս չըրու մինչև
 էր Հրէաստան այցը , որ տեղի ունեցաւ Պիղատոսի Հռովմ
 մեկնելէն անմիջապէս ետքը : (Հնախօսութ. Գիրք ՓՔ.
 Գ. Բ. 2 , Գ. 3 :

ուածներուն , կամ ուրանալ իրենց հաւատար-
 մութիւնը Քրիստոսի : Շատ անգամներ , երբ
 կեանքը կարելի էր փրկել յետս կոչուամով ,
 մարդիկ յամառեցան պնդել թէ իրենք Քրիս-
 տոսնեայ են և այդ պատճառով մահը դիմագ-
 բաւեցին (6) :

Եւ իրագէս ալ անոնք մահուան վրայ իբր
 անկարեւոր բանի մը վրայ կը նայէին : Այս
 վերաբերումը բնական մէկ արդիւնքն էր այն
 համոզումին թէ իրենք յաւիտեան պիտի ապ-
 ըրին (22) : Նման պատճառով մը աշխարհի ի-
 բրերը կ'արհամարհէին և զանոնք իբր հասա-
 բախաց ստացուածք կը նկատէին (26) : Որով-
 հետեւ անոնք խորագէս համոզուած էին թէ ի-
 ինքնք բոլորն ալ եղբայրներ կ'ըլլան իրենց դարձի
 վայրկեանէն սկսեալ , երբ թողուն Յոյներու
 աստուածները և պաշտեն իրենց խաչուած
 «Սուրբաստ»ը և ապրին անոր օրէնքներուն հա-
 մեմատ (24 , 25) :

Անոնք սովոր էին հաւաքուիլ որոշեալ օր
 մը առտուն կանուխ : Երբ զումարուէին՝ փո-
 խասացութեամբ կ'երգէին երգ մը Քրիստոսի ,
 եւ խոստումի տակ կը մոնէին գողութիւն կամ
 աւազակութիւն չընելու . չչնալու , խոստումին
 չգրծելու և իրենց դրամական պարտքերը
 անվճար չձգելու համար : Երբ կանուխ առ-
 տուան պաշտամունքը վերջանար , անոնք կը
 բաժնուէին , և նոյն օր աւելի ուշ նորէն կը
 հաւաքուէին պարզ կերակուր մը միասնաբար
 ուտելու համար (10 , 11) :

Անոնք ունէին նաեւ զիրքեր , և անոնց ուսուցիչներուն սովորութիւնն էր այդ վրքերը բացատրել և մեկնել (15) : Մասնաւոր առիթներով անոնք սովոր էին նաեւ ունենալ « հոգեւոր խօսակցութիւններ » իրարու մէջ (19) :

Կիներն ալ տեղ ունէին Եկեղեցիին գործին մէջ : Ասոնցմէ ոմանք « Միկիարե » կը կոչուէին , որ կը նշանակէ օգնականներ կամ սոլասաւորներ (12) : Տարիքոտ այրիներ ալ ինքզինքնին կը նուիրէին բարեսիրական գործերու (17) : Փոքր , որք տղաք կը հոգացուէին և անոնց ալ մաս կը տրուէր նեղութեան մէջ եղողներու ծառայելու գործին մէջ (18) :

Երբ մեծ հրդեհը Հոսովմ քաղաքին գրեթէ կէսը կործանեց , Կայսրը , որ աղէտին իբրեւ պատճառ իր անձը կասկածելի գտաւ , կարեւոր համարեց որ գտնէ մէկը որուն վրայ կարենայ բեռնել յանցանքը : Այն ատեն բաղմաթիւ Քրիստոնեաներ կը բնակէին քաղաքին մէջ , և ներոն որոշեց զանոնք քաւութեան նախազ ընել : Անոնք Հոսովմը հրդեհելու ամբաստանութեամբ ամբաստանուեցան , և մեծ թագնաթիւն մը մեռցուեցաւ ամէնէն անգութ կերպերով : Անոնցմէ ոմանց անասունի մորթեր հագցուցին շուներէ յօշատուելու համար , ուրիշներ խաչերու վրայ կապեցին իբրեւ ջահ վառելու համար՝ երբ մութը կօխէր : Այս առաջին հալածանքն էր որու մասին արձանագրութիւն մը ունինք : Հոսովմի հրդեհը մեր այժմու հաշիւով տեղի ունեցաւ Յ . Տ . 64 :

Բայց Քրիստոնէութեան ծաւալումը Հոսովմի մէջ սահմանափակուած չէր : Պոստոսի և Բիւթանիայի նահանգներուն մէջ առջեւը եկող ամէն բան քշեց տարաւ : Մեհեանները գրեթէ լքուեցան և կրօնական ծէսեր դադարեցան (13) : Էրիկմարգերու և կիներու բազմութիւն (14) մը — ոմանք Հոսովմէական քաղաքացիներ , ուրիշներ Հոսովմէական հպատակներ — ամէն աստիճանէ ու ամէն տարիքէ՝ Քրիստոսի հետեւողներ էին : Անոնք միայն քաղաքներու մէջ չէին գտնուեր , այլ նաեւ գիւղերու և մինչև իսկ գիւղակներու մէջ : Պլինիոսի վարած հալածանքին ատեն , որ մեր հիմակուան հաշիւով Յ . Տ . 103—104ի ատենները տեղի ունեցած ըլլալու է , վերոյիշեալներէն շատեր մեռցուեցան՝ որովհետեւ աստուածները պաշտել չէին ուղեր , և իրենց Քրիստոնեայ ըլլալուն մասին կը պնդէին , հակառակ անոր որ կառավարիչը նորէն ու նորէն կ'ազդարարէր որ այնպէս չընեն (6) :

ԵՋՐԱԿԱՅՈՒԹԻՒՆ

Անշուշտ այս ամենաուշագրաւ պատմութիւն մըն է : Աշխարհիս պատմութեան մէջ ասոր նման որեւէ բանի հետքն իսկ չկայ : Լուրջ բանականութեան լոյսին մէջ ստիպուած չե՞նք խոստովանիլ թէ միակ բանը որ այսպիսի իրաց վիճակ մը կրնայ բացատրել՝ պէտք է ըլլայ աշխարհ գալուստը մէկու մը , որ ապրեցաւ կեանք մը Աւետարաններուն մէջ Յիսուսի մասին յայտնուած կեանքին նման , և գտնէ

սորվեցուց այնպիսի բաներ, որոնց մասին կ'ըսուի թէ Ան տուաւ մարդոց:

Քիչ բան կայ աւելցնելիք: Տեսանք որ Փրկչական թուականին քսանըվեցին ու երեսունըեթին մէջտեղերը Հրէաստանի մէջ մարդ մը մեռցուեցաւ Հոովմէական Անթիպատոսին ձեռամբ: Ան Հրեայ մըն էր և մեռցուեցաւ մահով մը, որ այն ատենները ամէնէն ոտորին ոճրագործներու յարմար կը նկատուէր:

Կ'իմանանք թէ Անոր մեռցուելէն զբեթէ անմիջապէս ետքը կարգ մը մարդիկ երեւան ելան պնդելով թէ այս խաչուած Հրեան Աստուած էր: Յայտնի է թէ այս դաւանութիւնը խոյտարարելով մարդիկ իրենց կեանքերը վըտանդի ենթարկեցին, և հաւասարապէս յայտանի ալ է թէ անոնք այսպիսի ընթացքի մը հետեւելով նիւթական ոչ մէկ արդիւնք կրնային ձեռք բերել: Բայց նորէն ալ, հակառակ Քրիստոսի անարդ մահուան, ու հակառակ Անոր հետեւողներուն սպասող չարչարանքին ու մահուան, «Քրիստոնեայ ազանդաւորները բազմացան և զարմանալի արագութեամբ ծաւալեցան: Քրիստոնէութիւնը իր հետեւողները ունեցաւ ամէն աստիճաններէ ու տարրեր ազդերէ: Անոնք աշխարհի իրերը արհամարհեցին, իրար սիրեցին, Քրիստոսի անունին համար մեռան, և աշխարհի յաղթեցին իրենց նուիրումով: Հոովմէական Կառավարութիւնը Քրիստոնէական կրօնքը իբրեւ արգիլեալ կրօնք յայտարարեց և Հոովմայեցի պաշտօնակալներ

զայն բնաջինջ ընելու հրամաններ ստացան: Յետոյ երկու հարիւրէ աւելի տարիներ Քրիստոնեաները տառապեցան աշխարհի ատելութենէն: Իշխաններ սուրով յարձակեցան անոնց վրայ և ջանացին զանոնք սնչացնել: Փիլիսոփաներ և ուսումնականներ իրենց գրով յարձակեցան անոնց վրայ և ջանացին անոնց հաւատքին յիմարականութիւնը ցուցնել: Եւ ի՞նչ պատահեցաւ: Քրիստոնեաները դաշխարհ յաղթեցին իրենց խիստ անաշխարհասիրութեամբ, և Քրիստոսի մահէն երեք հարիւր տարի չանցած՝ Քրիստոնեայ կայսր մը նստաւ Կեսարներու դահլին վրայ:

Այս և ինչ որ պատահեցաւ յաջորդ դարերու ընթացքին՝ պատմութիւն են: Ան ո՞ր ցեղն էր որ կարող եղաւ Անոր զիմադրել: Ո՞ր վայրը այնչափ հեռու էր որ Անոր հետեւողները չկրցան հոն մուտ գտնել, կամ թէ ո՞ր լեռնաշղթան այնչափ բարձր էր որ անոնց յառաջացումին արգելք եղաւ: Այն օրերուն Եւրոպայի հիւսիսային մասը ծածկուած էր ընդարձակ անտառներով, բնակուած վայրերի ցեղերով որոնք միշտ կը կուռէին իրարու հետ, և իրենց չաստուածները կ'ողոքէին մարդկային զսներով: Ծովին վրայ կը տիրէին Տանիմարքեան սոսկալի ծովահէններ. ոչ մէկ ըստացուածք կը յարգուէր և մարդկային կեանքը խլել այնքան սովորական բան էր որ մեղք չէր համարուեր: Մարդիկ իրենց ըմպելիները կը խմէին այնպիսի գաւաթ-

ներէ, որոնք շինուած էին իրենց թըշնամիներուն գանկոսկրներէն, և սրէ կ'անցընէին զիւղակներ ամբողջ—այրեր, կիներ ու տղաքներ — արիւն թափելու հաճոյքին և շահելու յոյսին համար:

Քրիստոնէաները կ'ըսեն թէ Քրիստոս պընդեց թէ ինք «Աշխարհի լոյսն է»: Թէ այս ճշմարիտ է թէ ոչ, այդ մասին ամէն մարդ ինք պէտք է դատէ: Մենք սաչափը գիտենք թէ Աւետարանով էր որ լոյս ծագեցաւ մեր վայրենի և արիւնածարաւ նախանայրերուն սիրտին վրայ: Հաւատալով որ Քրիստոս իրենց համար չարչարուեցաւ՝ անոնք առաջուան պէս անգութ ըլլալ չյանդգնեցան: Աւետարանի պատմութիւնով յառաջ եկաւ քաղցրութեան և անեռամոլ սիրոյ տեսիլքը: Կամաց կամաց անոնց խիստ սիրտերը կակուղցան, աստիճանաբար իրենց ընկեր-արարածները սիրել սորվեցան: Հին կեանքը սկսաւ անհաճոյ ըլլալ անոնց. պատերազմի բարբարոսութիւններ տեսնելու և ակելի ազնիւ զբաղումներու առջեւ: Այսօր ինչ կը գտնենք: Անտարակոյս դեռ շատ չարիք կայ— շատ ետամոլութիւն, հպարտութիւն, և բիրտ ոյժի սէր: Բայց ասոնք գիշերուան մարող ստուերներն են: Արեւը ծագած է, լոյսը կ'առատանայ, բայց վարը ձորերուն մէջ մթութիւն կայ դեռ: Բայց նորէն ալ, որովհետեւ հոս հոն մթութիւն կը տիրէ, չըսենք թէ դեռ գիշեր է: Պատմաբաններ, չըսենք թէ դեռ գիշեր է: Պատմաբաններ, միաձայնու՝ Քրիստոնէայ և ոչ-Քրիստոնէայ,

թեամբ մեզի կ'ըսեն թէ լոյսը աստիճանաբար կը զօրանայ: Միայն ծանծաղամիտներ և պատմութեան անգիտակներ կ'աւաղեն թէ աշխարհ երթալով ա'լ աւելի գէշ կ'ըլլայ: Ընկերային անտեսագիտութիւն ուսումնասիրողներ մեզի կ'ըսեն թէ աշխարհի պատմութեան մէջ մարդասիրական գործունէութեան այսպիսի ժամանակամիջոց մը ընաւ եղած չէ. մարդիկ երբեք այսչափ խորունկ պատասխանատուութիւն մը զգացած չեն իրենց ընկեր-արարածներուն բարօրութեան մասին, կամ այսչափ անեսամոլաբար աշխատած չեն անոնց օգնելու համար: Նորէն կատարեալ դիտակցութիւնով մը կը յայտարարենք թէ իւրաքանչիւր պատմաբան և մարդկային գործեր ուսումնասիրող պիտի ձայնակցի սա յայտարարութեան ճշմարտութեան թէ լոյսը ա'լ աւելի կը զօրանայ, ու կը պայծառանայ, և ամէն մէկ նոր դարի մէջ նախորդ դարերու մէջ գործադրուած չարիքներու կրկնութիւնը անկարելի կ'ըլլայ:

Ինչ է այս յառաջացումին պատճառը: Այս հարցումին ոմանք այս ու ոմանք այն կերպով կը պատասխանեն: Բայց բան մը որոշ է. այսինքն թէ Քրիստոնէայ հասարակութեան ակնդրները, ինչպէս բացատրուած է Ա. և Բ. հատուածներուն մէջ, որոշապէս կը վարուէին արբեր գազուղներով, որովք բացարձակ հակադրութիւն մը կ'ստացնէին զգաւորներուն հետ ակնդրներուն մէջ կ'արեւելէին, թէ հաւատքը զոր կը

խոստովանէին անոնք՝ իրենց ուշադրաւ ուժ մը կու տար աւելի վեր բարձրանալու համար ընդդիմութենէն և իրենց ապրած դարուն ապականիչ ազդեցութիւններէն, եւ թէ փոխադարձ պարսակակոթեան, օգնութեան եւ եղբայրակցական սիրոյ իրենց շնորհումիւն մեջ կը տեսնենք առաջին նշանը մարդկութեան հանդէպ ցուցուելիք այն վերաբերումիւն, որ պիտի հիմնը ըլլայ բոլոր յառաջդիմութեան, եւ որ աննշտաւ է իբր ամեկեկն նշխարի նշանը քաղաքակրթութեան:

Մենք պիտի չկարենանք հասկնալ թէ Քրիստոնէական տեսութիւնը, Քրիստոնէական շրջանին այդ առաջին Դարուն մէջ, ի՞նչ զարմանալի հակադրութիւն մը կը պարզէր հեթանոս աշխարհի տեսութեան հետ, եթէ գաղափար մը չունենանք այն սոսկալի ապականութեան մասին, որուն մէջ Յոյն և Հռոմայեցի ժողովուրդը ինկած էր: Այդ շրջանին գրականութիւնը չնական էր և ամէնէն ամօթալի խայտառակութիւնով լեցուն: Ժողովրդային զանգուածներ բոլորովին անուս էին և անոնց կը թուրթեան համար ոչ մէկ միջոց կը խորհուէր: Քաղաքներու մէջ ընակչութեան մէկ խոշոր համեմատութիւնը կը բաղկանար գերիներէ, որոնց իբրև իրենց տէրերուն ստացուածքը կը նայուէր: Գերիի տէրեր կրնային իրենց գերիները ծեծել, չարչարել ու մեղցնել, և օրէնքը զայս իբրև անոնց իրաւունքը կը յայտարարէր: Գերիները շուկայի հրապարակներուն վրայ կը

գնուէին և կը վաճառուէին իբրև անասուն: Անոնք իբրև դռնապան շրթայակապ կը դրուէին դռններու առջև, ինչպէս հիմա պահապան շուները, և գիշերն ալ գերիներու գործատեղիներու մէջ կը պահուէին ախոռի մէջ դրուած անասուններու պէս: Նաև անասուններու պէս կը խարանուէին ու նշան կը դրուէր անոնց վրայ. 21 կը խարաղանուէին ու կը խաչուէին՝ յաճախ ամէնէն թեթեւ գրգռութեան մը վրայ: 22 Ընդհանրապէս ծերերը, ախտացեալները կը լքուէին անխղճաբար, կամ կը մեղցնէին այնպէս ինչպէս մարդիկ կը մեղցնեն վայրի գաղանները: Այնչափ ատեն որչափ կարելի էր շահ ընել անոնցմէ՝ կը խնայուէին, և երբ մեռնէին՝ մեռած կենդանիներու հետ փոսի մը մէջ կը նետուէին: Այս բարբարոսութիւններուն բացառութիւններ ալ կային: Պլինիոս Կրտսերի նման բարեսիրտ ազնուական մը շատ խնամ կը տանէր իր տունի գերիներուն, և յաճախ ակնարկութիւններ կան գերիներու հանդէպ աղէկ վարմունքի մասին: Բայց այն սոսկալի «Գերիներու կռիւները» կը ջուցնեն թէ անոնք ո՛րչափ յուսահատութեան կը մըղուէին յաճախ. և այդ ժամանակին ընդհանուր պատկերը գերութեան, անդթութեան և չարիքի պատկեր մըն էր:

Ոստասիրտ հսամուրութեան անդթութիւնը

21 Վաղերիոս Մաքսիմոս 2. 8,7. Մաքս Ը. 76. բաղաատէ Կիկերոն, Տէ Օֆիգիսիս Բ. 7:
22 Յորնադ 2. 173-177:

կը գերազանցուէր միայն զեղխութեամբ և անբարոյութեամբ : Քիչ մը զարմանալի է որ արհաւիրքի շեշտ մը յայտնի է այդ շրջանին մեծ մարդոց պրուածքներուն և ճառերուն մէջ : Ներոնի կայսր եղած առնելու Սենեկա առաջնակարգ զիւսանագէտն ու գիտնականն էր Հոովմիս Սն հետեւեալ կերպով կը նկարագրէ այն ժամանակները :

«Սմէն բաներ չարութեամբ ու անիրաւութեամբ լեցուն են : Աւելի ոճիրներ կը գործուին քան ինչ որ կարելի է գարմանել ոյժով : Չարութեան հրէշային կռիւ մըն է որ կը շարունակուի : Մեղքի ցանկութիւնը կ'աւելնայ օրէ օր, և ամօթի զգացումը կը նուազի օրէ օր : Բարի և պատուարեր եղած ամէն բաներու հանգէպ ամէն նկատում մտնալով՝ հաճոյքը խռովայոյգ կերպով կը վազէ անզուսպ : Չարիքը ա՛լ ինքզինքը չծածկեր, այլ բոլոր աչքերու առջեւ կը ցցուի : Անիրաւութիւնը այնչափ ժողովրդական եղած է և բոլոր սիրահերու մէջ այնչափ հզօրապէս կը բռնկի որ անմեղութիւնը նուազ չափով իսկ չզբտնուիր, այլ բոլորովին դադրած է գոյութիւն ունենալէ :»²³

Մինչեւ անգամ կրօնքը դիմակ մը եղած էր ամենաստորին անբարոյութեան : Տաճարներու քրմուհիները պոռնիկներ էին, և դայն ծածկելու ջանք չէին ըներ : Երբ մոլութիւնը ա-

23 Տէ Իրա Բ. 9 :

ռանց ամօթի հրապարակաւ կը կատարուի, այն ատեն դժուար չէ հասկնալ թէ ի՛նչ աստիճան ինկած է ազդ մը : Ստարտոն պատմագիրը կ'ըսէ թէ կորնթոսի Աստղիկի մեհեանին մէջ հազարէ աւելի պոռնիկներ կային : Անոնք մեծ առանձնաշնորհներ կը վայելէին և երբեմն քաղաքին ուխտերն ու ազօթքները կը մատուցանէին չաստուածուհիին :²⁴ Այսպէս էր նաև իրերու վիճակը Սիլիլիոյ մէջ զանուող Էրիքսի մեհեանին մէջ, ուր մինչեւ իսկ Հոովմայեցի Հիւպատոններ և Պրետորներ կը մամնակցէին այդ անառակութեան :²⁵ Գարուն ապակհնութիւնը այնչափ մեծ էր որ Հոովմէական կառավարութիւնը կարեւոր նկատեց մամնաւոր օրէնքներ հաստատել՝ բարձրատիճան կիներուն արգելելով իբրեւ հանրակին արձանագրուիլ : Անոնք սովոր էին այս ընել անսահմ կերպով յազեցընելու համար իրենց վատ կիրքերը :

Ժողովուրդին ժամանցներն ու հաճոյքները ուրիշ կերպով մը կը ցուցնեն թէ ապակհնութեան ո՛ր անգունդները ինկած էին : Անոնք կը ցուցնեն թէ Հոովմայեցիները Քրիստոնէական թուականին սկիզբները բոլորովին անբնական եղած էին ու իրենց ճաշակէն զրկուած էին : Պարզ ու մարգավայել զրօսանքներ ա՛լ հրապոյր չունէին անոնց համար : Ոչ մէկ բան հետաքրքրական էր երբ անոր մէջ արիւնա-

24 Լ. 378 :

25 Դիոդ. Դ. 38 :

հեղութեան ու մահուան տեսարան չըլար : Բարձր ու խոնարհ , հարուստ ու աղքատ կը համախմբուէին ամփիթատրոններու մէջ , դիտելու համար վայրի գազաններու կողմէ մարդերու սպանումը , կամ մահացու կսիւով մարդերու մէկըմէկու դէմ մաքառումը : Որովհետեւ մահապարտ ոճրագործներ կրկէսներու մօտ գտնուող տարբեր մարդարաններու մէջ կը մարդուէին , և մեծ տօներու առթով կը ստիպէին զանոնք իրար սպաննել ու այդ կերպով յագեցնել արեան անքնակսն ծարաւը հանդիսատեսներուն : Կարելի է ենթադրել թէ այսպիսի սովորութիւններ ամէնէն աւելի անբարոյացուցիչ ազդեցութիւն մը կ'ընէին հանրութեան վրայ , աւելով անոնց օրէ օր աւելի անասնական խառնուածք մը : Այդ շրջանին թատերախաղերն ալ շատ գէշ ազդեցութիւն մը ունէին : Անոնց լիտի հանգամանքը , անտարակոյս , շատ որոշ դեր մը խաղաց՝ մարդիկը բարոյական անկումի առաջնորդելով :

Հակադրեցէք անդթութեան , զեղիտութեան և ապականութեան այս մութ պատկերը՝ Քրիստոնեայ ազանդաւորներու մասին հոս Հատուած Բ .ի մէջ մեր ունեցած նկարագրութեան հետ : Իրաւունք չունի՞մք երբ ըսենք թե այդ նակարարները իրապէս խոսողիչ է :

Արդ , ի՞նչ է մեր տեսած վիճակը : Ընդարձակ քաղաքակրթութիւն մը , որ իր մէջ կը պարունակէ կործանումի ամէն տարր և որ կը ճակատի փոքր հասարակութեան մը դէմ .

հասարակութիւն մը՝ որ իր խաչեցեալ Հիմնադիրին հանդէպ ունեցած նուիրումէն և անոր պատուիրաններուն հնազանդելէ զատ ոչ մէկ բանի մէջ զօրաւոր է : Օրէնսդրութիւնը չկըրցաւ կործանել զայն . երբ անոր անդամները չարչարուեցան և մեռցուեցան , այդ անոր մեծնալուն միայն պատճառ եղաւ . ան շատ թեթեւապէս կը խորհէր այն բաներու մասին զորոնք աշխարհ կը սիրէր , և կը բաղձար մահուան որմէ աշխարհ կը սոսկար : Հին սովորութիւններն ու օրէնքները , որոնք անկարող եղած էին իրենց իշխանութեան տակ դատուող երկիրներուն կործանումը յետաձգել , մէկիկ մէկիկ ինկան այս նոր հաւատքին առջեւ : Առաջին և երկրորդ հատուածներուն մէջ դրուած պատմութիւնները կը ցուցնեն թէ Քրիստոնէութիւնը ի՞նչպէս ընդունուեցաւ հեթանոս աշխարհէն : Մենք միայն պէտք ենք պատմութիւնը կարգալ տեսնելու համար թէ ի՞նչպէս կռապաշտութիւնը ինկաւ անոր առջեւ :

Այդ «նոր կրօնքին» մէջ բան մը կար , որ զայն միւս կրօնքներէն տարբեր կը հանդիսացընէր : Ոչ-Քրիստոնեայ Հռովմայեցի դիւանագէտներ գիտէին թէ անոր տեղ տալու չեն , եթէ ոչ՝ ան առջեւը եկող ամէն բան պիտի աւնէր տանէր : Լամբրիտիոս պատմագիրը — ինքն իսկ հեթանոս մը — Սեւերոս կայսեր մասին կը գրէ .

«Ան Քրիստոսի տաճար մը կանգնել և զայն աստուածներու մէջ ընդունել ուզեց . ինչպէս

որ ըստեցաւ թէ Ատրիանոսի նպատակն ալ նոյնն էր, բայց արդիլուեցաւ անոնց կողմէ, որոնք «ծէսերու» մասին խորհրդակցելով գտան թէ, եթէ անոր փափաքին գոհացում տրուի, բոլորը Քրիստոնեայ պիտի ըլլան, ու այն ատեն մնացեալ տաճարները քանդել պէտք պիտի ըլլայ:»²⁶

Այս շատ ուշադրաւ հատուած մըն է: Հոովմէական կայսրութեան պետական կրօնքը ինչո՞ւ պիտի վախնար այս տարօրինակ կրօնքէն, որուն յատկանշական վարդապետութիւնը խաչեալ Հրեայի մը հանդէպ պաշտում և դայն իբրև Աստուծոյ Որդի դաւանիլ էր: Բայց նորէն ալ պատմութիւնը չցուցո՞ւց թէ ան բանաւոր պատճառներ ունէր վախնալու համար:

Եւ Քրիստոնէութեան աշխարհ մուտքը ի՞նչ արդիւնք տուաւ: Թէ Քրիստոս ճշմարտապէս «աշխարհի լոյսը» եղա՞ւ՝ թէ ոչ, զայդ ամէն մարդ անհատապէս պէտք է որոշէ. և որովհետեւ պատմութեան իրողութիւնները մեր առջեւ են՝ մենք ալ մեզի համար կրնանք որոշում մը տալ: Սա յայտնի է թէ մենք վերջին տասնըինը դարերու ընթացքին մարդկային ազգի պատմութեան որչափ շատ ծանօթանանք, այնչափ աւելի կ'ըմբռնենք թէ Քրիստոնէութեան մուտքը որևէ երկիր՝ նոր դարազուլի մը բացած է անոր պատմութեան մէջ: Եւ աւելի զարմանալին կայ. կը դաննեք

նաեւ թէ Եւրոպայի բոլոր երկիրներուն մէջ յառաջդիմութիւնը և ժողովրդեան կողմէ նոր կտակարանի ծանօթութիւնը ձեռք ձեռքի կ'երթան:

Ուր որ իրերու այս վիճակը գոյութիւն ունի՝ քաղաքակրթութեան զարգացումը տեւական ու արագ եղած է: Կրթութիւնը ընդհանրական եղած է: Ամէն տեղ աղքատանոցներ, հիւանդանոցներ, յիմարանոցներ և որբանոցներ և ուրիշ բազմաթիւ հաստատութիւններ հաստատուած են տասնպոչ մարդկութեան այլազան պէտքերուն գոհացում տալու համար: Մարդկային կեանքը գնահատուած ու յարգուած է: Ազդային խիղճ մը ինքզինք ա'լ աւելի զգալի ըրած է: Կեանքի ամէն ճիւղերուն մէջ բաւարարութեան մղիչ ոգի մը կայ, ինչպէս նաեւ զգացում մը թէ աւելի բարձր բաներու հասնելու համար կը յառաջանանք:

Այն երկիրներուն մէջ, ուր Քրիստոնէութիւնը ընդունուած է, բայց նոր կտակարանը ժողովուրդին ձեռքը չէ տրուած, իրաւ զարգացում եղած է, բայց ոչ այնչափ արագ որչափ Քրիստոնեայ աշխարհին ուրիշ մասերուն մէջ: Այդ տեղերն ալ ամենաազնիւ նուիրումով մարդիկ, ինչպէս նաեւ Քրիստոնէութեան ոգին, զարմանալի կերպով ցուցնող շարժումներ եղած են, բայց ժողովրդային զանգուածին մէջ կայունութեան միտում մը և անտեսական ու կրթական բարեշրջութեան մէջ յետամնացութիւն մը եւս տեսնուած է: Ռուսիայի և Սպանիայի նման երկիրներ ասոր օրինակներ են:

26 Պատմ. Օգոստ. հատ. Ա. 156

Կրնայ իբր փաստ յառաջ բերուիլ թէ ճափոն՝ առանց Քրիստոնէութեան և Նոր Կտակարանի ծանօթութեան՝ արագ յառաջդիմութեան օրինակ մըն է : Բայց այսպիսի փաստաբերութիւն մը կարեւոր գործօններու մէկ անտեսումն է : Ճափոն դեռ նոր արթնցած է , և անկարելի է ըսել թէ ի՞նչ պիտի ըլլայ : Պէտք է յիշել թէ զօրաւոր ազգի մը պատերազմի մէջ յաղթելու կարողութիւնը թէեւ կրնայ զինուորական ու նաւային զօրութիւն նշանակել , բայց այդ անպատճառ ճշմարիտ յառաջդիմութիւն ըսել չէ . որովհետեւ պատերազմը և ա՛նոր վերաբերեալ բաներ բարբարոսութեան նշխարներ են : Մէկ բանի մասին տարակոյս չկայ թէ ճափոնի արթնութիւնը այն ատեն միայն տեղի ունեցաւ , երբ ան Նոր Կտակարանը իբրեւ իրենց մեծագոյն գանձը յարգող երկու ազգերու , Անդղիայի և Ամերիկայի , հետ շփում ունեցաւ : Բայց դեռ ճափոն ինքնատիպ չէ : Անոր զօրութիւնը առաւելապէս արեւմտեան է : Կրօնքի տեսակէտով ան չղիտականութեան , Պուստայականութեան և Քրիստոնէութեան մէջտեղ կը տատամի : Անոր ամենանշանաւոր զիւանագէտներէն և զինուորականներէն ոմանք Քրիստոնեայ են , և ճափոնի Եկեղեցին կեանքով ու եռանդով զեղուն է : Կրնայ ճափոն դեռ Քրիստոնեայ երկիր մը չըլլալ , բայց չմոռնանք թէ բոլոր տարրեր զպրօցներէն , հիւանդանոցներէն , գոլէճներէն և ուրիշ այդ տեսակ հաստատութիւններէ

չկայ հատ մը որ արեւմտեանի վրայ օրինակուած չըլլայ : Քրիստոնեայ արեւմուտքի մարդասիրական և կրթական հաստատութիւնները ճափոնի մէջ այդ տեսակ ձեռնարկութեանց համար իբրեւ տիպար ծառայած են : «Քրիստոնեայ արեւմուտքը » կ'ըսեմ , որովհետեւ պատմութիւնը մեզի կը ցուցնէ թէ մարդասիրական գրեթէ բոլոր կարեւոր ձեռնարկներ նախ արեւմուտքի մէջ Քրիստոնեաներու կողմէ յղացուեցան և գործադրուեցան :

Եւ հիմա գանք Հնդկաստանի — Հնդկաստանի որ կրօնական խորունկ խորհուրդներու և հոգեկան խանդոտ բաղձանքներու երկիրն է : Հնդկաստանի մէջ կրօնասէր ըլլալ ապրելու , չնչելու և ուտելու չափ բնական է : Սուրբերու և իմաստուններու երկիրն է աս , և մարդ ամէն տեղ կը հանդիպի այնպիսիներու որոնք քաղցած են Աստուծոյ : Անաստուածութիւնը հոս չատ փոքր օտքի տեղ մը կրնայ գտնել . որովհետեւ մարդոցմէ շատեր կը ճանչնան թէ հոգեւոր ճշմարտութիւններ փնտռել մարդուն բնելիք ամենաբարձր հետապնդումն է : Սակայն և այնպէս Հնդկաստան երկիրն է Վիսակերու , որոնք հաւանաբար գոյութիւն ունեցող կրօնական ամենանշին գրուածքներն են : Երբ մենք արեւմուտքցիներս անտառներու մէջ կը չրջէինք մորթազգեաց՝ Հնդկաստանի իմաստունները խորապէս կը հետախուզէին հոգեւոր աշխարհին յաւիտենական ճշմարտութիւնները : Փիլիսոփայական գրութիւններ կը

հիմնուէին և ուրիշ նոր դրութիւններու առջեւ տեղի կու տային : Խորհող խորհողի կը յաջորդէր , իւրաքանչիւրը իր նպատար բերելով ժողովուրդին կրօնական պատմութեան : Բայց նորէն ալ այսօր ո՞ւր է Հնդկաստան :

Մեզի կը պատմուի թէ Վէտական Դարուն Հնդկաստան իր փառքի չըջանին մէջն էր : Այն ատեն ոչ անուղղամտութիւն , ոչ ապականութիւն , ոչ հպարտութիւն և ոչ ալ նախանձ կար ժողովուրդին մէջ : Պրահմիկները պարզ , խիստ ու կրօնական կեանք մը կ'ապրէին : Թագաւորները ճանաչայի նման քաջ , արգար և հաւատարիմ էին : Կիները Սիթայի նման մաքրակենցաղ ու սիրող էին : Որդիներ Բամայի պէս հնազանդ էին : Գեոատի եղբայրներ Պհարաթայի և Լաքմանի պէս պարտաճանաչ էին : Անտառները սուրբերով և րեշիներով լեցուն էին և քաղաքաբնակներն ալ կրօնքի նուիրուած էին : Աստուածային իմաստութիւնը անոնց մէջ էր Վեհսակերտ ձեռով : Բայց նորէն ալ այսօր ո՞ւր է Հնդկաստան :

Կ'ըսուի թէ Վեհսակերտ Աստուծոյ կատարեալ և վերջնական իմաստութիւնը կը բովանդակեն : Այս վերջնական իմաստութիւնը ստացողներ ի՞նչպէս ինկան մոլորութեան և խաբէութեան մէջ : Պէ՞տք ենք հաւատալ թէ մինչև իսկ Աստուծոյ կատարեալ յայտնութիւնը անկարող պիտի ըլլայ մեզ վատասեռումէ և անկումէ պահելու : Մինչև անգամ ենթադրեցէք թէ մենք նորէն հասնինք ընկերութեան

այն կատարեալ վիճակին , որու մասին կ'ըսուի թէ կար Վէտական Դարերուն , բայց ի՞նչպէս կրնանք յուսալ անոր մէջ շարունակել : Եթէ մենք պահ մը վայելած ենք դայն , բայց յետոյ հեռացած , ի՞նչ բան պիտի արգիլէ մեզ այդ կատարելութեան երկրորդ անգամ հասնելէ ետքը նորէն իյնալէ : Եթէ այս շիտակ է , ո՞վ պիտի ամբաստանէր Հնդկաստանը թմբութեան և անշարժութեան մէջ իյնալուն համար : Ինչո՞ւ մաքառինք , եթէ գիտենք որ մեր գաղափարակոններուն հասնելուն պիտի յաջորդէ վատասեռումի և անկումի չըջան մը : Ամէն երկիրներու և դարերու սուրբերը մեր միտքերուն վրայ տպաւորած են սա խորհուրդը թէ մենք մեր միտքերը փոփոխական ու ժամանակաւոր բաներու վրայ հաստատելու չենք , այլ այն բաներուն վրայ որ յաւիտենական են : Եթէ կատարելութիւնը , որուն հասնիլ կ'ըզձանք , միայն ժամանակաւոր է և անոր կը յաջորդէ աւելի վատասեռում և անկում , ուրիմն ինչո՞ւ մաքառինք անոր համար : Եթէ միայն առժամանակեայ է՝ ինչո՞ւ բաղձանք անոր :

Ահա հոս կը գտնուի մեծ հակադրութիւնը : Հնդիկ կրօնական պատմութիւնը — եթէ պիտի ընդունինք սնդումները անոնց որոնք կը յայտարարեն թէ կատարելութիւն կար Սաթ Եւեկի մէջ — կը ներկայացնէ վիճակը ժողովուրդի մը , որ հոգեւոր ու ընկերային կատարելութեան վիճակի մը մէջ կ'ապրի , որ Աստուծոյ կատարեալ յայտնութեամբ օրհնուած է , բայց

Նորէն ալ աստիճանաբար կ'իյնայ այդ բարձր վիճակէն և կրօնապէս ու ընկերապէս կը վատասեռի, մինչև որ կը հասնի ներկայ վիճակին, զոր անոնք կը կոչեն Քալի Եռուկ :

Միւս կողմէ առէք Քրիստոնէութեան պատմութիւնը, Քրիստոնեայ արձանագրութիւններէ անկախաբար, ինչպէս որ այս գիրքին մէջ կը գտնէք զայն : Սն չյայտարարեք թէ ինք առաջին անգամ յայտնուած է կատարեալ մարդկային ընկերութեան մը : Աշխարհ երբեք եղած չէ այնչափ դէշ վիճակի մէջ որչափ եղաւ անոր առաջին երեւումին ատենը : Հնդիկ հաւատքին համեմատ Աստուծոյ իմաստութիւնը, Վեճաներու մէջ յայտնուածին համաձայն, անկարող էր մարդիկը խարէութեան և անկումի ազդեցութեան տակ իյնալէ արդելելու : Իսկ Քրիստոնէութեան պատմութեան համեմատ, չարին բոլոր ոյժերը, աշխարհի իմաստութիւնը, Հոովմէական կայսրութեան նիւթական ուժերը, մարդկային զանգուածներու ատելութիւնը, թըշնամութիւնը և հալածանքը անկարող էին Քրիստոնէական հաւատքին ծաւալումը արգիլելու : Իբրև մթութիւնը ցրուող լոյս մը ան եկաւ իր բարձր գաղափարականներով և բարձրագոյն կենցաղավարութիւնով մը : Ո՛ւր որ արմատ բռնեց՝ նոր կեանք ներմուծել թուեցաւ : Խաղաղութեան Աւետարանին պատգամաւորները անդին անցան այն մեծ անտառներէն, ուր նախապէս արձագանգեց ասպատակող բանակներու սարսափը : Այս վերջինները մեռցնելու

և գերի վարելու ուժով դացած էին, բայց առաջինը անոնց տկարութեամբ գնաց, ոչ թէ մեռցնելու, այլ եթէ պէտք ըլլայ հաւատքի համար մեռնելու : Նորէն ալ, ամէնէն վերջը Հոովմէական լեզէոնները չէին որ յաղթեցին Գերմանական ցեղերը, այլ Քրիստոսի Աւետարանը : Այս եւս պատմական է, քանի որ բոլոր ընթերցողներ կրնան գիտնալ : Բոլոր Եւրոպայի ու Ամերիկայի մէջ, ինչպէս ցուցուցինք արդէն, հոգեւոր, մտաւոր և նիւթական յառաջդիմութիւնը շատ որոշ է այն վայրերը ուր Նոր կտակարանը ամէնէն շատ կը գտնուի ու կը կարգացուի :

Ըսելիքնիս քանի մը խօսքերու մէջ ամփոփելով կրնանք ըսել որ, եթէ Վէտական Դարերը կատարեալ դարեր էին՝ Հնդիկ վիճակը եղած է Վեճաները եւ սեռական վաճառեռում : Բայց Քրիստոնէութեան վիճակը, պատմութեան համաձայն, եղած է Նոր Կտակարանը եւ սեռական յառաջդիմութիւնը մը յէպի ի լոյս : Հընդակականութեան պատմութիւնը թէ՛ Սանեաթին Տնարմականներու և թէ՛ ալ Արիա Սամաճիականներու համեմատ եղած է լոյսեկ յէպի ի մութ : Իսկ Քրիստոնէութեան պատմութիւնը եղած է մութեկ յէպի ի յարսմութիւն լոյս :

Ահա ճիշդ այս բանն է որ խնդիրը մեր անձերուն համար նկատողութեան առնելը կարեւոր կը հանդիսացնէ : Եթէ Աւետարանին նկարագրութիւնները ճիշդ են՝ Քրիստոս յայտարարութիւններ կ'ընէ որ անազին և եզակի

են : Ոչ միայն ինք կ'ընէ այդ յայտարարու-
թիւնները , այլ իր ժամանակէն մինչեւ մերը
կը գտնենք թէ Անոր ծառայողներ միաձայնու-
թեամբ կը յայտարարեն որ Անոր մէջ գտած
են հոգիի խաղաղութիւն , փորձութեան մէջ
զօրութիւն , և մեղքերու թողութեան զգա-
ցում , զոր Ան խոստացաւ տալ անոնց որոնք
իրեն կը ծառային և զինքը կը սիրեն : Անոնք
այս տեսակ յայտարարութեամբ մը շահելիք
երկրաւոր բան մը չունէին . երկնաւոր բան մըն
ալ չունէին եթէ այս յայտարարութիւնները
ճշմարիտ չէին : Նորէն ալ մարտիրոսներ ու-
րախութեամբ վկայած են այն ուժին և խա-
ղաղութեան համար զոր Քրիստոս շնորհած է
իրենց անարկու չարչարանքներու մէջ : Քրիս-
տոնեաներ մահուան ժամուն յայտարարած են
թէ իրենք անոր սիրելի ներկայութեան մխի-
թարութիւնը կը զգան : Հայր , կամ մայր ,
կամ գաւակներ կորսնցնողներ կ'ըսեն թէ ի-
րենք Անո՛ր սէրն ու համակրանքը զգացած են՝
իրբեւ զօրավիգ իրենց փորձութեան ժամուն
մէջ , և անոր խոստումին վստահելով առաջ
գացած են իրենց սիրելիներուն հետ նորէն
միանալու յոյսով : Աշխարհ կը ծաղրէ ու կը
խնդայ Քրիստոսի յայտարարութեանց վրայ ,
բայց աշխարհ խաղաղութիւն ունի՞ : Ոչ . աշ-
խարհ հոգիի խաղաղութիւն չունի . բայց Յի-
սուսը սիրողներ իրենց խաղաղութիւնը Անոր
մէջ կը գտնեն , և միաձայն կ'օրհնեն զԱյն , որ
իրենց շնորհած է նախատուիլ իր սիրոյն հա-
մար :

Ըո՞ի թէ Ան անագին յայտարարութիւններ
կ'ընէ , — ցնցող յայտարարութիւններ , որոնց
նմանը ուրիշը չէ ըրած երբեք : Իր հետեւող-
ներուն պատմութիւնն ալ գրեթէ հաւատարա-
պէս ցնցող ու անագին եղած է : Քրիստոս
ապաներկու մարդիկ զրկեց , — ագէա ձկնորս-
ներ և նմանները , — իր պատգամը աշխարհի
տալու համար : Ասոնցմէ շատեր մեռցուեցան
իրենց հաւատքին պատճառով , բայց Քրիս-
տոնեաներ բազմանալ սկսան : Այս կրօնքը
ջնջելու համար ամէն միջոց գործածուեցաւ .
անոնք առիւծներու առջեւ նետուեցան , ցիցե-
րու վրայ այրուեցան , մինչև մահ մրկուեցան ,
ողջ ողջ բզկտել , գիշատել և մորթել տուին
զանոնք , ծով նետեցին զանոնք և հանքերը
զրկեցին գործելու համար . բայց այս ատեն-
ներն իսկ այս կրօնքը աւելնալ ու ծաւալել
շարունակեց : Աշխարհ չգիտցաւ թէ ի՞նչպէս
վարուէր այսպիսի մարդոց հետ : Աշխարհ զա-
նոնք երկրաւոր հարստութեան նուէրներով
չկրցաւ սիրաշահիլ , որովհետեւ , ինչպէս Լու-
կիանոս կ'ըսէ , անոնք «կ'արհամարհէին» զա-
նոնք : Աշխարհ չկրցաւ անարեկել զանոնք ,
որովհետեւ , ինչպէս կ'ըսէ նոյն գրողը , անոնք
մահը բանի մը տեղ չէին գներ , և յօժար էին
մեռնիլ : Աշխարհ չկրցաւ զանոնք կռիւով
յաղթել , որովհետեւ անոնք չէին դիմադրեր :
Վերջապէս Եւրոպա ինքզինքը պարտեալ զգաց
և Քրիստոսի ոտքը խոնարհեցաւ :

Բայց ի՞նչ էր Քրիստոս : Աշխարհի աչքին

Ան աննշան Հրեայ մըն էր: Բայց նորէն ալ պատմութեան ծանօթ ոչ ոք կրնայ ուրանալ թէ այս Անձը, որ ամէնէն ստորին ոճրագործներու պէս մեռցուեցաւ, իբրեւ երկու հազար տարիներ աշխարհը հողեւորականացնող ամենամեծ ուժը եղած է: Ո՞վ էր Ան: Ի՞նչ էր անոր ազդեցութեան բնութիւնը: Երբ Մէկը, որուն ազդեցութիւնը այսչափ ազդած է աշխարհի բոլոր պատմութեան մէջ, որոշ յայտարարութիւններ կ'ընէ, պէտք չէ՞ որ այդ յայտարարութիւնները նկատի առնենք լրջօրէն:

ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ Ա.

ԿԵԼՍՈՍ

Եպիկուրեանն Կելսոս, անտարակոյս, Գրիստոնէութեան երկրորդ դարու գրական հակառակորդներուն ամէնէն կատաղին էր: Գրիստոնէական կրօնքին վրայ անոր ըրած յարձակումները ծանօթ են իրենց պարունակած մեծ թշնամութեան ոգիովը, և անոր այս նիւթին մօտենալու եղանակը կը ցուցնէ թէ ան սուր և կորովի միաքով մարդ մըն էր: Անոր գիրքին անունն էր Ճշմարիտ Խօսք: Այդ գիրքը ծանօթ է Որոգինէսի անոր գրած պատասխանէն միայն, բայց քանի որ Որոգինէս իր հակառակորդին խօսքերէն մէջբերումներ կ'ընէ և կէտ առ կէտ կը պատասխանէ անոնց, կըրնանք Կելսոսի բուն երկը քաղել Որոգինէսի պատասխանին էջերէն: Որոգինէսի այս ջատագովութիւնը ջատագովութեանց ամէնէն վերջինը և մեծն է: Եւսեբիոս անոր մասին կ'ըսէ, «Այս ատեն ան գրեց նաեւ ութ գիրքեր, իբրեւ պատասխան մեզի դէմ Եպիկուրեան Կելսոսի կողմէն գրուած այն երկին, որ կը կոչուէր Ճշմարիտ Խօսք:» Կելսոսի երկը Որոգինէսի պատասխանէն իբր ութսուն տարի առաջ գրուած էր, կամ Փրկչական Թուականին 170ին:

Հոս մենք Կելսոսի նկատողութեան առած կէտերէն հաղիւ մէկ քանին ուշադրութեան առարկայ կրնանք ընել: Հարկաւ, ան ուր որ

Քրիստոսի և Քրիստոնէութեան պատմութեան մէջ բանի մը կ'ակնարկէ, զայդ կ'ընէ անոր յարձակելու համար: Անոր ակնարկութիւնները անոր համար արժէքաւոր են որ ան անոնց մէջ կը ցուցնէ թէ ի՛նչ էր Քրիստոնէութեան դաւանանքը այն շրջանին երբ ինք իր յարձակումներուն կ'ենթարկէր զայն: Մենք անոր ակնարկած խնդիրներէն ոմանք յիշատակելէ, և մէկ երկու առիթով ալ իր խօսքերը մէջ բերելէ զատ բան մը չենք կրնար ընել:

Կելնոս Քրիստոսի մասին կը խօսի իբրև «Մէկը որ հագիւ թէ վերջերը երեւցած է մարդոց մէջ» (Գիրք Ը. 12):

Անոր մասին կ'ըսէ, «Կարձ ժամանակ մը առաջ ան սկսաւ սորվեցնել իր վարդապետութիւնը, Քրիստոնէաներէ նկատուած ըլլալով իբրև — Աստուծոյ Որդին» (Գիրք Ա. 26):

Կելնոս կը պնդէ թէ իր յարձակումի ենթարկած վարդապետութիւնները Քրիստոնէաներու «Գիրք»երուն վարդապետութիւններն են (Գիրք Բ. 74):

Ան մարդեղութեան վարդապետութեան վրայ կը յարձակի (Գիրք Գ. 2-30):

Յովսէփի կ'ակնարկէ իբրև «հիւսնը» (Գիրք Ե. 52):

Կը յիշ մոգերու զալուստը երկրպագելու համար մանուկ Յիսուսի իբրև Աստուծոյ (Գիրք Ա. 58):

Կը խօսի նաև դէպ ի Եգիպտոս Փախուստին մասին (Գիրք Ա. 66, Ե. 52):

Հերովդէսի կողմէ անմեղներու կոտորուելուն կ'ակնարկէ (Գիրք Ա. 58):

Կը յարձակի նաև այն նկարագրութեան վրայ թէ Յիսուսի վրայ աղանձի մը իջաւ անոր մկրտութեան ատեն (Գիրք Ա. 41):

Նաև այն պատմութեան վրայ թէ երկինքէն ձայն մը եկաւ Քրիստոսը Աստուծոյ Որդի յայտարարելով (Գիրք Ա. 72):

Ինչպէս նաև Քրիստոնէական այն հաւատքին թէ Քրիստոս Աստուծոյ Որդի է (Գիրք Բ, առաջին կէտը, Զ. 72, 74, Ը. 14 և ուրիշ տեղեր):

Քրիստոսի ուսուցումներուն մասին խօսելով կ'ըսէ, «Նազարէթցի մարդը ասոնց (Մովսիսական Օրէնքներուն) բոլորովին հակառակ օրէնքներ հրատարակեց, յայտարարելով թէ ոչ ոք որ ոչժ, հարստութիւն կամ փառք կը սիրէ, կրնայ Հօրը գալ, թէ մարդիկ ազաւներէ աւելի կերակուր ամբարելու հոգածու ըլլալու չեն, թէ շուշաններէն նուազ հոգ տանելու են իրենց զգեստներուն մասին, թէ անոր՝ որ իրենց ապտակ մը զարկած է՝ ուրիշ մըն ալ ընդունելու համար երեսնին մատուցանելու են (Գիրք Է. 18):

Մէջ կը բերէ, «Հապա եթէ մէկը ապտակ մը զարնէ աջ ծնօտիդ, դարձուր անոր միւսն ալ» (Գիրք Է. 58):

Կ'ակնարկէ Քրիստոսի հետեւողներուն իբրև «մաքսաւորներ և նաւապարներ» (Ա. 62) և կը հաստատէ թէ ան «Լքուած ու մատ-

նուճած էր անոնցմէ, որոնք անոր ընկերակիցները եղած էին, ամէն բանի միասին մասնակից եղած էին և զայն իբրև ուսուցիչ ունեցած էին, զայն որ փրկիչ մը կը համարուէր և ամենամեծ Աստուծոյ Որդի» (Գիրք Բ. 9):

Ծաղրանքով կ'ախարհէ նաև Քրիստոսի տաղնապին և մէջ կը բերէ անոր ըսելը, «Ու Հայր իմ, եթէ կարելի է, թող այս գաւաթը ինձմէ անցնի» (Գիրք Բ. 24):

Քրիստոսը «Խաչուած Յիսուսը» կը կոչէ (Գիրք Բ. 36):

Չայն մեռցնողներուն մասին կը խօսի իբրև «անոնց որ խաչեցին ձեր Աստուածը» (Գիրք Ը. 41):

Կը յարձակի նաև Քրիստոնէական այն հաւատքին վրայ թէ «Քրիստոս այս տառապանքներուն համբերեց մարդկութեան օգուտին համար» (Գիրք Բ. 38):

Քրիստոսի Յարութեան իրողութիւնը ժըխտել կը նկրտի (Գիրք Բ. 59, 70):

Յիսուսի գերեզմանին վրայ երեւցող հրեշտակներուն ալ ախարհութիւն կ'ընէ (Գիրք Ե. 56):

Գերեզմանին քարը գլտորող հրեշտակին մասին ալ կը խօսի (Գիրք Ե. 52):

Կը ջանայ ցուցնել թէ Քրիստոնէութեան մարմինին յարութեան մասին ունեցած՝ հաւատքը յիմարական է (Գիրք Ե. 14):

Կը խնդայ Քրիստոնէաներու վրայ՝ ըսելուն համար թէ «Աշխարհ ինձի խաչը ելած

է, ես ալ աշխարհի» (Գաղ. Զ. 14, Գիրք Ե. 64):

Ախարհեցիով այն եռանդին որով Քրիստոնէաներ մահը զիմագրաւելը Քրիստոնէութիւնը ուրանալէ աւելի կը նախընտրէին (48) Կելտոս կ'ըսէ, «Ասկէ դատ ձեր մէջ տարօրինակ և հակասական չէ՞ մէկ կողմէն այսչափ կարեւորութիւն տալ մարմնին, ինչպէս կ'ընէք, յուսալով որ նոյն մարմինը նորէն պիտի յարութիւն առնէ, իբր թէ ան մեր լաւագոյն և ամէնէն թանկագին մասը եղած ըլլար, ու նորէն ալ միւս կողմէն զայն այսչափ չարչարանքի ենթարկել իբր անարժէք բան մը: (Գիրք Ը. 48):

Քրիստոնէաներու եղած հպարտանքներուն ախարհեցիով Կելտոս կ'ըսէ. «Չէ՞ք տեսներ, բարի տէր, թէ բուն ձեր ողին (Քրիստոսը ըսել կ'ուզէ) միայն նախատուած չէ, այլ նաև ամէն երկիրէ ու ծովէ աքսորուած է, և դուք ալ, որ անոր ձօնուած պատկերի մը պէս էք, կ'սպուած էք ու կը պատժուիք, կը ցցահարուիք, մինչդեռ ձեր ողին — կամ ինչպէս դուք կը կոչէք զայն, «Աստուծոյ Որդին» վրէժ չընծեր չարիք ընողներէն: (Գիրք Ը. 39)

Կելտոսէ այսչափ միայն: Անոր վկայութիւնը օգտակար է, որովհետև կը ցուցնէ թէ երկրորդ դարու այս մատենագիրը ինչ որ գտաւ Քրիստոնէաներու «գիրք» երուն մէջ՝ մեր այսօր գտածին միեւնոյնը ըլլալու է: Հետաքրքրական է տեսնել թէ ան Քրիստոսի հրաշք գործելը չուրանար, բայց անոր հրաշագործութեան կարողութիւնը իբր ողիներու և կախարհութեան օգնութեամբ կը ներկայացնէ: (Գիրք Ա. 6)

ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ Բ.

ՔԷ ԻՆՅ ԶԱԿԱՏԱԳԻՐ ՈՒՆԵՑԱԻ

ԿԱՆԽԱԳՈՅՆ ՆԱԿԱՔՐԻՍՏՈՆԵԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Կելտոս միակ գրողը չէր որ յարձակեցաւ
 կանխագոյն եկեղեցիին վրայ: Նոր-Պղատոնա-
 կանն Պորփիր տասնըհինգ գիրքեր գրեց Քրիս-
 տոնեաներուն հաւատքին դէմ: Տիւրացին Մե-
 թոտիոս, Կեսարացին Եւսեբիոս և Լաւոզիկե-
 ցին Ապողինարիս ասոնց դէմ հերքումներ գրե-
 ցին, բայց այդ հերքումները կորսուած են, և
 Պորփիրի գործերէն՝ որոնց դէմ գրուած էին
 այս հերքումները՝ հազիւ քանի մը հատակա-
 տորներ ունինք: Հիէրոկղէս եւս գրեց երկ մը
 որուն անունն էր *δῶδεις σαυκτερ* *housfer*, որ մեզի
 ծանօթ է այն հերքումով զոր գրեց Եւսեբիոս:
 Թեևակնցի Ապոլոնիոսի Կեակիք՝ գրուած Փիլոս-
 տրատոսէ՝ կրնայ Քրիստոնէութեան դէմ հա-
 կաձառութեանց մաս մը նկատուիլ:

Ընթերցողը կրնայ հարցնել թէ ինչո՞ւ և
 կեղեցիին հայրերուն երկերէն շատերը մեզի
 հասած են, մինչդեռ Քրիստոնէութեան դէմ
 գրուած կանխագոյն երկերէն ոչ մէկը մնացած
 է: Ասոր քանի մը պատճառներ կան: Թերեւս
 գլխաւորն է Քրիստոնեայ Յուստինիանոս կայ-
 սեր հրովարտակը (527-65): Գժբախտաբար այս
 վեհապետը շատ կը հետաքրքրուէր Աստուա-
 ծաբանական խնդիրներով և իբրև Կայսր իր
 ոյժը գործածեց իր դաւանանքը պարտադրելու
 համար: Ան գոցեց Աթէնքի փիլիսոփայական
 դպրոցները, հրամայեց որ իր հպատակները

մկրտուին՝ իրենց ստացուած քներուն գրաւու-
 մին և աքսորի սպառնալիքով, և հրովարտակ
 մը հանեց՝ (Հոովմ. Օրինագիրք Ա. գլուխ 1
 Յօդ. 3) հրամայելով Քրիստոնէական կրօնին
 դէմ գրուած բոլոր գիրքերուն արգիլումը:
 Ահա այս կարգադրութիւնն է զոր մեծապէս
 պատասխանատու կրնանք նկատել կանխագոյն
 հակաքրիստոնէական գրականութեան կործա-
 եան համար, ոչ միայն այն բազմաթիւ գիրքե-
 րուն համար որ այս կերպով կորսուած ըլլա-
 լու են, բայց այն նախընթաց օրինակին հա-
 մար զոր ան հաստատեց զանոնք այսպէս ջըն-
 ջելով:

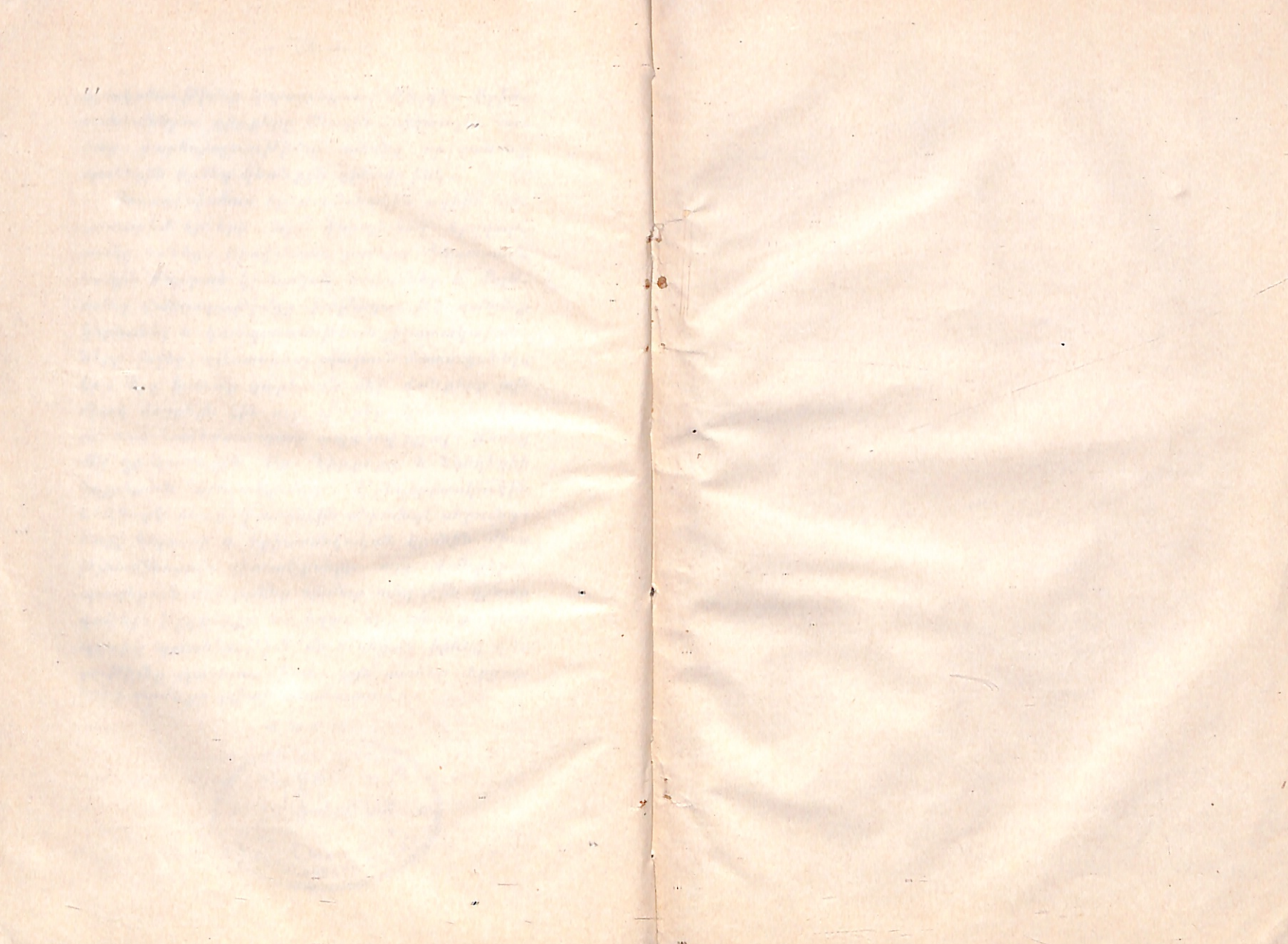
Նման կարգադրութիւն մըն ալ եղաւ Քրիս-
 տոնեաներու դէմ Դիոկղետիանոսի իշխանու-
 թեան օրով, երբ, «ամէն կողմ հրովարտակ-
 ներ զրկուեցան եկեղեցիները հիմնայտակ
 կործանելու, և Սբ. Գիրքերը կրակով այրե-
 լու համար:» (Եւսեբիոսի Եկեղ. Պատմ. Գիրք
 Ը. Գլ. 2): Բայց Քրիստոնեաներու համար այս
 խիղճի խնդիր մըն էր. և անոնցմէ շատեր ի-
 րենց Սբ. Գիրքերը տալէ աւելի կը նախընտ-
 րէին մեռնիլ: Բայց անոնք, որ Քրիստոնէու-
 թեան դէմ գրուած գիրքեր ունէին, զանոնք
 յանձնելու մասին այսպիսի խղճահարութիւն
 մը չէին կրնար ունենալ, և շատ քիչեր յիմա-
 րութիւնը պիտի ունենային զանոնք պահել յա-
 մառելու, երբ այդպէս ընելնուն արդիւնքը
 պիտի ըլլար տունէ և ստացուածքէ զրկուիլ:
 Ահա այս կերպով էր որ հակաքրիստոնէական

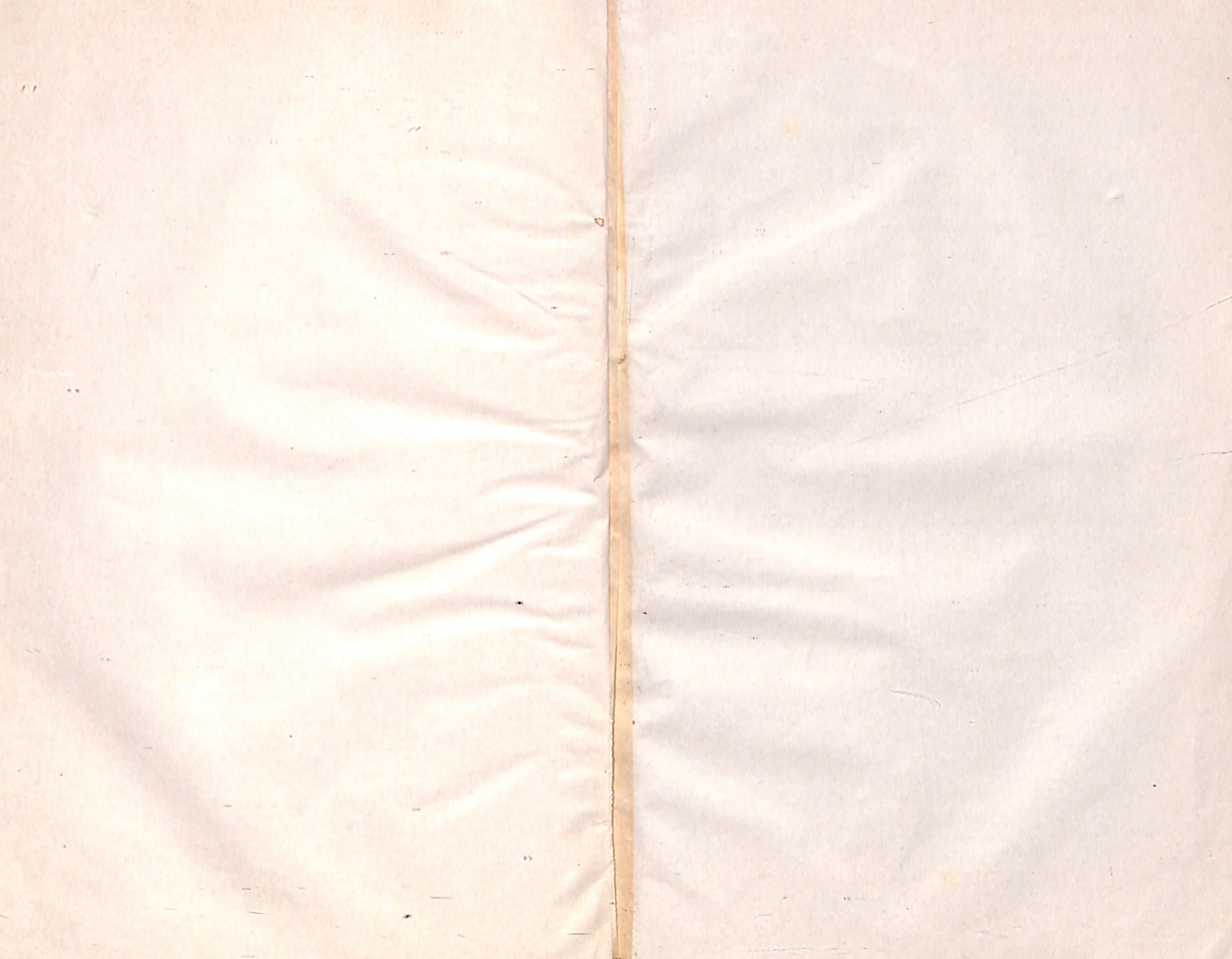
գրականութիւնը կորսուեցաւ, մինչդեռ Քրիստոնեաներու գիրքերը մնացին, վկայելու համար բարեպաշտութիւնը անոնց որ զանոնք պահեցին իրենց կեանքին գինովը իսկ:

Յուստինիանոս իր ժամանակին ոգիին հաւատարիմ էր երբ այդ վերոյիշեալ հրովարտակը հանեց: Որովհետեւ յաջորդ հազարամեակին մոլորած կրօնական նախանձը և մոլեռանդ վանդալութիւնը խորհեցաւ թէ զանոնք կործանել և կոստապաշտութեան յիշատակարանները ջնջել, «Աստուծոյ պաշտօն մատուցանել» էր: Այդ խաւար դարերուն մէջ վանքերը այն միակ վայրերն էին ուր գիրքեր կրնային կորուստէ համեմատաբար ապահով ըլլալ: Անոնց մէջ կը պահուէին Սբ. Գիրքերը և եկեղեցիի հայրերուն գրուածքները, կ'ընդօրինակուէին և ձեռքէ ձեռք կ'անցնէին սերունդէ սերունդ: Բայց կելսոսի և Քրիստոնէական կրօնին միւս թշնամիներուն գրուածքները այդ վանքերու պատերուն մէջ իրենց համար տեղ չէին կրնար գտնել: Արդիւնքը սա կղաւ որ անոնք շատ պզտիկ պատեհութիւն մը ունեցան իրենց գոյութիւնը պահելու մինչեւ այն ատենը՝ երբ անոնց արժէքը պիտի գնահատուէր:

Վ. Ն. Ր. Ջ.

ՇԱՐԱԹԱԿԱՆ ԱՒԵՏԱՖԵՐԸ ընտանեկան
Թերթ մըն է, և, բաց ի կարևոր լուրերէն, ԿԸ
պարունակէ թարմ ու շահեկան յօդուածներ:
Տարեկան բաժնեգինն է 40 դահեկան:

•••••

ԱՒԵՏԱՖԵՐ ՄԱՆԿԱՆՑ պատկերազարդ ամ-
սաթերթ մըն է դեռատիներու համար: ԿԸ
պարունակէ պատմութիւններ, օգտակար տե-
ղեկութիւններ, կարճ, ներշնչիչ խօսքեր, հա-
նելուհիներ, եայն, մասնաւորապէս մանկանց
յարմար: Պէտք է մէկ օրինակ գտնուի ամէն
տղու ձեռքը: Տարեկան բաժնեգինն է 6
դահեկան: Եթէ մէկ հասցէի 15 օրինակ ՂԸԲ-
կուի, գինն է 75 դահեկան, և մէկ հասցէի
ըրկուած 25 օրինակներունը՝ 108 դահեկան:
Դիմել հետեւեալ հասցէին. — Յ. Մատթէոս-
եան, Պայպըլ Հատու, Կ. պոլիս:

“ԱՒԵՏԱԲԵՐ”Ի ՄԱՏԵՆԱՇԱՐԸ

Թիւ 1. ՈՍԿԵԳԵՏԻ ԹԱԳԱՒՈՐԸ, Հեղինակ՝
Ճոն Բըսքին, Թարգմանիչ՝ Գրիչ-Քնար.
Էջ՝ 68, գին՝ 1 դան.:

Թիւ 2. ԿԱՂ ԻՇԽԱՆԻԿԸ ԵՒ ԻՐ ԹՌՉՈՂ ԼՕ-
ԴԻԿԸ, Հեղինակ՝ Միսո Միւլըք Քրէյք,
Թարգմանիչ՝ Գրիչ-Քնար. էջ՝ 147,
գին՝ 2 դան.:

Թիւ 3. ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՈՒՆՉԻ ՏՈՒՆԿԵՐԸ ՈՒ-
ՍՈՒՄԵԱՍԻՐՈՒԱԾ ՄԵՐ ՆԱԽՆԵԱՑ
ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԵԱՆ ՎՐԱՅ. գրեց՝
Տոքթ. Յովհ. Արթիւնեան. էջ՝ 168,
գին՝ 5 դան.:

Թիւ 4. ՅՈՂԱՐԱՆ ԱՆԳԼԻՍԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒ-
ԹԵԱՆ, Հայացուց՝ Սահակ-Մեսրոպ.
Էջ՝ 160, գին՝ 7½ դան.:

Թիւ 5. ԱՒԵՏԱՐԱՆԻՆ ՊԱՏՄԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ.
գրեց՝ Նմանողաց Եղբայրակցութեան
Անդամ ժը, Թարգմանեց՝ Գրիչ-Քնար.
Էջ՝ 74, գին՝ 1 դան.:

Դիմել առ Յ. Մաթէոսեան, Պայպըլ-Հատու,
Կ. պոլիս:

ԳԻՆ 1 ԴԱՆ.

1389

1389

<< Ազգային գրադարան

NL0028353

1348